

АНДРЮ ДІКСОН ВАЙТ.

Розвій Поглядів на Вселенну

З англійського переклав

ІВАН ПЕТРУШЕВИЧ.

Накладом „Канадійского Фармера.”
852 MAIN STREET, WINNIPEG, CANADA.

І. ВИДИМИЙ СВІТ.

Серед багатих памяток церковної різьби, витворених під очевидним впливом теологічних поглядів, варто звернути увагу на один, дуже часто повторюваний мотив, що подає на уособлене стародавнього світогляду.

Се Всевишній, у людській подобі, що засівши з виразом лагідної поваги, творить сонце, місяць і звізди і завішує їх на твердим небозводі, який підпирає на горі небо, а на долині спочиває на земному падолі.

Зморщки задуми на чолі Творця показують, що се не приходить йому без умової праці; скорчені мязи на руках показують, що ся праця коштує його чимало напруження. Очевидно, що середовіччя або й найдавійші з новочасних різьбарів і малярів представляли його найчастійше відповідно до поглядів тих письменників, що були імпульсом їх творчости — отже уявляли собі його сегомо дня утомленим працею умовою і фізичною, як утішав ся добре заслуженим спочинком і хвалою духів небесних.

В сих останках давньої церковної творчости, як рівно і в інших проявах тих поглядів у різьбі, малярстві, малюнках на склі, мозаїках і гравюрах, виступають протягом середніх віків і двох століть новітніх віків вірування, вироблені тисячами літ і міродатні для розвою світогляду в людстві аж до наших теперішніх часів.

Початків сих вірувань треба шукати глибоко в людській історії; подибуємо їх у первісній словестности всіх великих цивілізацій і бачимо найвиразнійше в ріжних святих питаннях світа. Трохи чи не всі ті писання передають нам понятє Творця, що буквально і безпосередно утворив видиму вселенну власними руками і пальцями і чоловік має бути тільки його недосконалим образом.

Найбільше интересу з поміж тих усіх теорій мають для нас ті погляди, що були основою теологічних міркувань у Халдеї.

Із асирійських написів відкритих і виданих в англійській мові Леярдом, Смітом, Сайсом і иньшими, виходить, що в Халдеї і Вавилонії витворено оповідане про початок сьвіта, з якого певне походять і перекази заховані в нашому сьвятому письмі. Тепер нема вже найменшого сумніву, що основні ідеї гебрійського сьвятого письма походять із того самого жерела, із якого пішли оповідання про початок сьвіта між Халдео-Вавилонцями, Асирійцями, Фенікійцями та иньшими давніми цивілізаціями. У двох не зовсім навіть зі собою сплетених переказах книги Битія, а также в оповіданю, на яке натякає ся в книзі Іона і Притч, подибуємо одну і ту саму, прастару, часто з великою тонкістю розвивану ідею Творця і сотворіня, зовсім природну в дитячій добі культури, ідею Творця, що на подобу якогось висшого людського єства творить сьвіт буквально власними руками та ідею сотворіня, яко твору його рук. Як доповнене сего погляду подибуємо віруване в Творця, що

.....із своєї могутньої долоні,
Пустив в простір летючі планети

і засїв на найвисшому престолі, понад небесними кругами, аби панувати і керувати ними.

Із сего розуміння способу сотворення виробив ся з часом трохи благороднійший погляд. Давні мислителі, а власне, як показало ся, в Єгипті, прийшли на гадку, що головним органом при сотвореню були не руки і пальці Творця, але його голос. Таким чином із давнійшим, грубшим поглядом на сотворене землі і небесних тіл Всевишним помішало ся также віруване, більше мальовниче, що „Він сказав і стало ся,” що він сотворив сьвіт своїм словом¹⁾

1) З поміж численних середовічних зображень сотворення сьвіта приходять нам на гадку передівсім ті, які нам доводилось бачити особисто, як різьби над порталами у Фрайбурзі і Упсалі, стінні малюнки на Кампо Санто в Пізі, і найхарактерніші зі всіх катедральні мозаїки в Пізі і в *Capella Palatina* в Палермо. З поміж усіх иньших рисів, у яких знати простоту примітивного помислу, найбільше вражає ттой вираз слочинку, в якому представлений на них Всевишний. Бачимо його там зовсім у тій самій поставі, в якій похилив ся на клясичній різьбі „Втомлений Меркурій” і зарівно на його лиці, як і на цілому укладі тіла видно найвиразііші сліди втоми.

Мозаїки в Монреалі зображені в великому творі Гравіни і фрески в Пізі у *Didrona, Iconographie. Paris, 1843, n. 598.* Дотично яскравої подібности, на підставі якої найвизначнійші вчені признали, що гебрійська космогонія походить із

Для найдавніших отців церкви сей погляд став вихідною точкою; вони й причинили ся до утвердження в християнському світі погляду, що світ утворений буквально божими руками і голосом. Лиш дехто з бистрійших теологів пробував виступити з більше духовними поглядами на деякі часті процесу сотвореня. Були се св. Григорій з Нісси і св. Августин. І вони були за буквальним пояснюванем тексту св. Письма, та про те мали відвагу виступити проти погляду, що світ справді вироблений руками і пальцями найвисшого ества; за ними пішов Беда і кілька інших; однак більше матеріальні погляди взяли верх, і ми бачимо, що знаходять свій вираз не тільки в різьбах, мозаїках, церковних малюнках на склі, в ілюстраціях Службеників і Псалтирів, але пізнійше, під кінець середніх віків, навіть в ілюстрованих Бібліях і в підручниках історії¹⁾

В світогляді англо-саксонської породи ті давні матеріалістичні погляди на сотворене заціпили ся під впливом двох поетів, що своїми творами трафили найбільше до глибших релігійних почувань. В сему віці переповідає повість книги Битія Кедмон і при тім послугує ся матеріальним мотивом у зовсім буквальному значіню; тисячу років пізнійше Мільтон переплутав ріжні описи зі Старого Завіта з теологічним понятєм „творчого слова” в Новім Завіті і зладив таким чином свій опис сотвореня світа другою особою Трійці. Годі уявити собі більше буквальне і матеріальне розуміне сотвореня!

Взяв циркель золотий, укований
У вічнім божому варстаті, й описав
Усю вселенну, й всякеє создане.
Одно впер рамя в центр, а другим водить
Довкола по безмірнім глибу темнім

Асирії, дивн Jensen, Die Kosmologie der Babylonier, Strassburg, 1890, pp. 304, 306; также Franz Lukas, Die Grundbegriffe in den Kosmographien der alten Voelker, Leipzig, 1893, pp. 35—46; также німецький переклад твору George Smith, Chaldean Genesis, з додатками Деліча Leipzig, 1876, і Schrader, Die Keilinschriften und das Alte Testament, Giessen, 1883, pp. 1—54. Дивн також Renan, Historie de peuple d'Israel, vol. I. chap. I, L'antique influence babylonienne. Про погляди Єгиптян, а особливо про перехід віруваня в твореня руками Творця на віруваня в творене його голосом див. Maspero and Saucy, The Dawn of Civilization, ст. 145—146.

1) Про Григорія з Нісси, Августина і загалом про розвій еволюційної теорії у Греків, дивн знаменитий твір Д-ра. Осборна, (Osborn, From the greeks to Darwin. pp. 33 і дальші; про Кедмона яке небудь видане

І мовить: „Сьвіте, ось твоя обійма!
Ось обсяг твій, закреслена границя!”

(Мільтон, Утрачений рай, VII, 225—231).

Се відносить ся до правовірних поглядів на спосіб сотворення.

В розвою теологічного сьвітогляду виринуло з часом питане дотичного матеріялу, з якого збудований сьвіт, і переважна більшість порішила се питане таким способом, що перед сотворенем матеріяльного сьвіта не було ніякої матеріяльної субстанції і що „Господь сотворив усе з нічого.” Деякі сьміліщі мислителі, опираючи своє міркуване на перших рядках книги Битія, натякали на иньший погляд, а то, що перед сотворенем сьвіта істнувала матерія „без форми і без порожні;” однак ся доктрина не удержала ся довго і щезла безслідно. Більшість отців не допускала під сим оглядом найменшого сумніву. Особливо Тертуліян не пропускав нікому, що важив ся виступити з поглядами відмінними від правовірних: він заявив, що коли-б матерія, із якої сотворений сьвіт, була істнувала вже перше, була-б про се згадка в сьвятім письмі; що не згадуючи про ніяку матерію, Бог дав найкращий доказ, що ніякої матерії не було; врешті способом, нерідко уживаним у теологічній полеміці грозить Гермогенови, що був иньшої думки, словами: „Горе тим, що до обявленого слова додають, або з нього уймають.”

Св. Августин, що очевидно вірив у попередне істноване матерії, аби погодити ся яким чином із прийнятим загально поглядом, прийшов до висновка, що „хоч сьвіт утворений із якогось матеріялу, то сей матеріял сотворений із нічого.” Церков загалом пішла сліпо слідами сих великих мужів. Четвертий Лятеранський собор порішив, що Бог сотворив усе з нічого; до тепер іще більшу часть вірних учать того самого і то зарівно в протестантській як і в католицькій церкві; під сим оглядом підручник Пія IX і вестмінстерський катехізм зовсім згідні.

Коли вже теологи порішили, як і з чого сотворено сьвіт, прийшло ся їм розв'язати питане, кільки часу забрало доконане сього великого твору Тут виринули трудности. В першій повісти, яка містить ся в книзі Битія, процес сотворення розложений на тиждень, кождий із шести днів зачинає ся ранком, а кінчить ся вечером, і подано доволі докладно, що котрого дня сотворе-

но. Тимчасом у другій повісти кажесть ся просто про „день“ в яким Бог сотворив небо і землю. Перша повість трафила з першу, задля своєї докладности і простоти, рішучо більше до пересвідчення давніх теологів; однак мислителі жидівські, як Фільтон, і християнські, як Оріген, руководячи ся висшими поглядами на Творця і його діло, не задоволили ся сею повістю. На розбурхане море християнської теології пустили ся вони з доктріною, що світ сотворений в одну мить, і на доказ покликали ся не тільки на другу повість книги Битія, але також на величній вислов: „Сказав — зробило ся, велів і стало ся“¹⁾).

Дійшло врешті до того, що найкраще і найбезпечійше було вірити буквально в обі повісти, власне що якимось незрозумілим способом Бог сотворив світ у шести днях, але се стало ся в одну мить. Сеї посередної дороги в одну мить придержували ся на Сході св. Атаназій і св. Басилій, а на заході св. Августи і св. Іларій, хоч такі великі теологи, як Єфрем Сири, заявляли голосно, що світ сотворено протягом шести днів по 24 години кожний.

Чималі труднощі прийшло ся побороти, щоб погодити ті два погляди, що оба перечать здоровому розумови; та хитре перекручуване текстів, зручне войоване фразами і часте послуговане метафізикою, там де треба було упорати ся з фактами, доконали свого; погоджено суперечности і люди прийшли врешті до пересвідчення, що вірять, буцім-то світ сотворено в одну мить, а рівночасно протягом шести днів¹⁾.

Деякі проби погодження тих двох поглядів були такі вдатні, що варто про них згадати. Дві версії про сотворене в книзі Битія, натяки в псалмах, у Притчах, у книзі Іона подали отцям зарівно східної як і західної церкви нагоду до витворення велили ся одна по одній, за порядком, то всеж таки видко, що сотворене неба, землі та інших елементів було ділом одної хвилі.”

1) Погляд Тертуліана, дивн *Tertullianus contra Hermogenem*, глави XX і XXII; погляд св. Августина дотично „сотворення із нічого“ дивн *De Genesi Contra Manicheos*, lib. I, cap. VI; св. Амвросія дивн *Nexameron*, lib. I, cap. IV; канон четвертого Лятеранського собора див. статю *Creation* у *Addis and Arnold, Catholic Dictionary*.

1) Погляд Орігена дивн його *Contra Celsum*, гл. XXXVI, XXXVII; также його *De Principibus*, гл. V. пога. св. Августина дивн його *De Genesi contra Manicheos* і *De Genesi at litteram*, passim; про Анастасія дивн його *Disputationes contra Arianos*, II, 48, 49.

кої маси святих наук на сю тему. Дотично цілого процесу сотворення великий натиск кладено на таємну силу чисел. Фільон Юдейський вірив у сотворене доконане в одну мить, але рівночасно голосив, що сьвіт сотворений протягом шести днів, бо „зі всіх чисел шістка найбільше продуктивна;” сотворене небесних тіл четвертого дня пояснював він гармонією чвірки; сотворене звірів пятого дня оправдував пятьма змислами; сотворене чоловіка шестого дня толкував природою самої шістки, на яку ви падає кінець творення; на довершене всего навіть відпочинок сегого дня ріжних сил утаєних у числі сім.

Що Господь не задоволив ся своїм твором уже другого дня, поясняє св. Єронім тим, що двійка, то число на скрізь лихе, і сей погляд знайшов прихильників далеко пізнійше в далекій Англії, у Беди. Його утвердив у церкві св. Августин ось яким міркованем: „Маємо три роди чисел — найдоскональші, досконалі і недосконалі, відповідно до того, чи продукт їх більший від первісного числа, чи йому рівний, чи менчий. Першим досконалим числом є шістка; оттим-то не треба казати, що шістка число досконале, бо Господь скінчив свою працю в шести днях, але треба сє розуміти так, що Господь довершив свій твір шестого дня, бо шістка число досконале.”

Таке міркуване удержувало ся в церкві цілі середні віки аж до року відкриття Америки, коли ще раз повторяє його Нюремберська Хроніка ось-якими словами: „Сотворене сьвіта поясняє ся числом шість, бо його части, а то один два і три, складають ся на форму трикутника.”

Погляд, що сьвіт сотворено в одну мить, але також протягом шести діб зложених із дня і ночі, прийняв ся був в дійсно-сти загально. Петро Льомбард і Гуго де Ст. Віктор, поваги великого значіння усьвятили його в дванайцятому віці своїм авторітетом і защемили на довгі віки в умах вірних.

Обі ті спекуляції на тему сотворення всего із нічого і дотично погодження моментального сотворення зі сотворенем протягом шести днів, довели великі середньовічні мислителі ще до більшого розвою. Св. Ілярій із Пуатьє погодив оба погляди ось-яким чином: „Бо хоч на погляд Мойсея будова небозводу, осушене землі, зібране вод, утворене небесних тіл і поява живих сотворінь на землі і воді вказує на те, що ті річи доконува-

С. Тома з Аквізу добачив тонку різницю у висногах св. Августина і поміг тим справі на довгі віки: він учив власне, що Господь сотворив суть річий в одній хвилі, і тільки розділене, формоване і украшене твору заняло йому шість днів часу¹⁾.

Найдавніші реформатори прийняли і розвивали ті самі погляди і спеціально Лютер не дав себе застидати: з вродженою сьмілістю заявив він найперше, що Мойсей говорив розумно і ясно, „без ніякої алегорії і символістики,” і що таким чином „світ сотворено в шести днях.” Але пізніше пояснює, що на велике чудо сотворене було рівночасно моментальним.

Також Меланхтон обставав при тім, що світ сотворений із нічого і то невідомим способом зарівно в одну мить і протягом шести днів, покликаючи ся на текст: „Сказав і стало ся.”

Кальвін спротивив ся поглядови, що сотворене було моментальне, і обставав при сотвореню шестидневним. Він звертає увагу на факт, що згідно з біблійною хронологією світ не має ще шість тисяч літ віку, але вже хилить ся до кінця, і каже, що „сотворене тривало шість днів, аби нам не навкучило ся роздумувати над ним цілий свій вік.”

Запечатав справу Петро Мученик своїм висловом: „Зрозуміне процесу сотвореня річ така важна, що як бачимо, церковна наука взяла його за основу. Коли-б відкинути сей артикул, не було би первородного гріха, обіцянка Христа стала-би неважною і пропала-би вся живо-творна сила нашої релігії.” Вестмінстерські теологи при укладаню свого „Вірую” поклали найважнішим артикулом віри науку, що всі видимі і невидимі річи сотворено не тільки з нічого, але докладно в шести днях.

Не менше завзято від протестантських держали ся і римські теологи віри в так звану »Мойсееву верзію сотвореня«. Ще навіть у половині вісімнадцятого віка, коли Бюффон пробував висловити прості геологічні правди, геологічний виділ Сорбони приневолив його оповістити найпідлійший в сьвітї відклик, що кінчить ся словами: »Відкликую все, що дотичить ся в моїй книжці утвореня землі і загалом усе, що може бути противне Мойсеевому оповіданю«.

1) Про таємну силу числа сім спеціально у Вавилонян диви Schrader, Die Keilinschriften und das alte Testament, ст. 21, 22; Detzel, Christliche Ikonographie, Freiburg, 1894 ст. 44 і д.

Коли вже теологи упорались таким чином зі способом сотворення, ужитим до того матеріалом і потрібним на се часом, взяли ся нарешті до означення його дати. Ціла предовга низка таких змагань із боку найвизначніших умів у церкві, від Евзебія до Архієпископа Ушера, в цілі порішення сього питання, представлена в иньшій розділі. Тут вистане сказати, що відповідно до загальних висновків найкомпетентніших знавців Біблії дата сотворення світа мала припадати в круглих цифрах на чотири тисячі літ перед нашою ерою. В сімнайцятім віці Др. Джон Ляйтфут, віцеканцлер університету в Кембріджі і разом один з найвизначніших знавців гебрейчини свого часу, за явив в однім великім творі, здобутку своїх найглибших і найдовших студій над сьвятим Письмом, що «небо і земля, осередок і окружене, сотворені разом, в одну мить, разом із хмарами повними дощу» і що зарівно сей твір як і сотворене чоловіка було dokonane Трійцею дня 23 жовтня 4004 літ перед Хр., о дев'ятій годині рано».

Був се справді тріумф методн Ляктанція і здобуток вікових студій над сьвятим Письмом, а разом великий крок у розвою теологічних поглядів, коли Беда в осьмому віці, а Вінкентій Бове в тринадцятому були заявили, що сотворене стало ся на весні. Все-ж таки, на жаль, не минули два віки колн Ляйтфут так ясно і докладно означив дату сотворення, як показало ся, що в тій означеній ним годині великі міста Єгипту роїли ся від давна незвичайно високо цивілізованим народом, що втішав ся всіма здобутками високо розвитої цивілізації і що в Азії также мало що молодші народи дійшли вже були до високого розвитку.

Однак може видавати ся дивним, що вже коли теологи порішили таким чином справу сотворення, ужитий до того матеріал, потрібний час і докладну дату, лишило ся на правду непорішеним і ще питане найважнійше зі всіх, а власне ні менше ні більше, лиш питане, хто властиво сотворив світ? Найріжнійші менше або більше темні теорії, основані без виємка на тексті сьвятого Письма, ворушили ся в умах теологів. Деякі теологи обставали при погляді, що дійсною творчою силою була третя особа сьв. Трійці, що відповідно до нашої вітхненої пое-

ми про сотворене »двигалась понад водами«. Інші казали, що властивим творцем була друга особа Трійці і на доказ того изводжеио чимало текстів із Нового Завіта. Ще інші казали, що світ сотворила перша особа, і сей погляд увійшов у склад двох великих формул, звісних під іменем Апостольсько-Нікейського Вірую, в якому діло сотворення приписує ся найвиразнійше »Богу, Батькови Всемогучому, сотворителю неба і землі«. Дехто покликаючи ся на глибше значіне вислову »сотворім«, яке приписує ся Творцеві, запевнював, що світ сотворила без посередии ціла Трійця; ще інші врешті прийшли мабуть якимось інтересним метафізичним способом до висновка, що сотворення виконали на спілку дві особи Трійці.

До всіх тих комбінацій треба було хиба мати чимало відваги супроти страшних засудів, якими грозить Атаназіянське »Вірую« всім, що посьміли-б »перемінювати особи« або »розділювати єдинство св. Трійці«.

Ті різні ступні в розвою схолястичної теології війшли также у склад церковної штуки, а спеціально катедральної різби, мальовила на склі, мозаїки і мініатури по Службениках. Таким чином подибуємо Творця, представленого яко третю особу Трійці, в формі голуба, що повис у задумі над хаосом; часом як другу особу, отже в формі молодця; часом як першу особу, в формі поважного батька; часом як першу і другу особу; одна поважна, друга молода; часом як усі три особи, одна поважна, а друга в цвіті молодости, обі з правдивими папськими короїнами на головах, піддержують за кічлики крил голуба, що буцім то від них обох походить і на них опираєть ся.

Однак тут іще не кінець розвитку середньовічної ідеї. Часом представлювано Творця в одній особі, але з трьома лицями, иначе на доказ, що християнська віра перейшла в деяких побожних умах зовсім таку саму дорогу, яку давнійша форма віри перейшла перед віками в Індії, де найвисше єство представлявано также в одній особі з трьома лицями Брами, Вішну і Сіви.

Все-ж таки з початком іовітної ери наймогутнійший геїній штуки, якого знає світ, не позволив християнству закинути давнійші погляди в їх примітивий, жидівській формі. В 1512

році, по чотирьох роках титанічної праці, відслонив Михайло Анджелиє свої фрески на склепіню Сикстинської капиці.

Фрески ті виконано на приказ і під благословенством тодішнього папи Юлія II., аби дати вираз сучасним теологічним поглядам, і до тепер вони, у всій своїй хвалі полишили ся сьвідомством, до якої висоти вспів дійти розвій старинних поглядів на початок видимого сьвіта.

Посеред небесного простору Всемогучий Отець — як перша особа Трійці — в людській подобі, ласкавий і поважний підносить ся на могутних крилах вітру в дружині ангелів, перелітає над безоднею і лишаючи за порядком різні части небозводу dokonує сотворення. Одним рухом руки розділює він сьвітло від тьми, здвигає на висоті твердь небесну, збирає на споді води, покликуює до істнованя сонце, місяць і планети, і каже їм кружляти довкола землі.

В тому величньому творі знайшла свій найвисший вираз філософія цілих віків. Найсильніші уми приймали її, або бодай удавали, що приймають і ще два віки пізнійше сей погляд, згідний з першою біблійною версією, знайшов спеціального речника в Бсьюеті та немов віджив у церкві, зарівно протестантській як і католицькій¹⁾.

Однак не скінчило ся на тих питаннях, і вже в найдавніших часах виринуло ще иньше, що переходило непорішене з віку на вік, поки не забуло ся між теперішніми теологами.

В першій біблійній версії сотворено сьвітло та розділено день від ночі вже першого дня, а сонце і місяць сотворені аж четвертого дня. Аби се витолкувати, виведено несказану масу глибокого теологічного і псевдонаукового міркованя — масу таку непроглядну, що поза нею на цілі віки затемнив ся був найпростійший в сьвіті факт: оригінальний текст обявляє нам тільки одну із найдавніших повірок, що сьвітло і тьма, то

1) Диви Didron, iconographie chretienne, ст. 35, 178, 224, 483, 567—580 і пр. — Одно із найнаївніших зображень середньовічних поглядів на сотворене бачив автор сеї книжки на хоругві одної гільдії в часі чотирьохстатітнього ювілею збудованя монахівської катедрі. Ісус із Назарету представлений там як гарний молодець, із німбом довкола голови, як обертає ногою токарню і точить на ній земну кулю. Над ним зображені емблеми страстей, Бого-Отець придивляє ся тому з уподобанем з облака, а між ними завис у воздуху голуб. Дата на хоругві була 1727.

щось зовсім незалежне від небесних тіл, а сонце, місяць і зірки існують не стільки для побільшення світла, але »для розділу дня від ночі, на знаки для пори, днів і років і для пановання над нічю і днем«.

Пережитки сеї віри знаходимо у давніших халдейських переказах, із яких повстала перша повість про сотворенє в св'ятім пісьмі¹⁾).

Таким чином, мало що не до наших часів вірили властиво »всі, все і всюди«, що всесвіт, такий, яким його тепер бачимо, сотворений буквально і безпосередно при помочи рук або голосу Всемогучого, або при помочи рівночасно одного і другого — із нічого — в одну мить, або в шести днях, або рівночасно в одну мить і шести днях, коло 4.000 років перед християнською ерою, — і то для вигоди мешканців землі, що мала бути підставою і основою всего творіння.

Але рівночасно засіяли ся були в людських умах протягом віків накорінки иньшого рода, з яких деякі походили із вавилонського періоду. В асирійських написах знаходимо натяк на халдейсько-вавилонський переказ про розвій всего св'їта із прадавньої потопа або »великої безодні« у отців церкви, а спеціально у св. Амврозія. В своєму творі про сотворенє каже він: »Не треба забувати, що иньша річ світло денне, а иньша світло сонця, місяця, зізд — бо сонце має своїм промінем видавати блиску днєви. Вже перед сходом сонця свитає, однак повний блиск дня походить від сонця«. Сей погляд став ся одним із »скарбів священної науки, відданих до береження церкви«, і перейшов у цілости до середніх віків. Інтересним доказом можуть бути середньовічні містерії і інтерлюдії: в представленю сотвореня, коли Господь розділює світло від тми, поучене для сцени звучить: тепер представляє ся полотно помальоване пів біло, а пів чорно«. Однак маємо і трівкіфі памятники сього погляду. Яскраве його олицетворенє знаходимо в мо-

1) Диви Lukas, Kosmogonie, ст. 31, 33, 41, 74 і passim; Huxley, Mr. Gladstone and Genesis, f časop. Nineteenth Century, 1886; Tikkanen, Die Genesis-Mosaiken von San Marco, Helsingfors, 1889 ст. 14 і 16; также I і II таблиці. Наївний майстер із Салерно, аби не малювати слонової кости, з якої зроблені кружки, написав на одній слово „LUX“ а на одній „NOX“, пор. Didron Iconographie стр. 482.

заіках церкви св. Марка у Венеції, у фресках Баптістерії у Фльоренції, в церкві св. Франціска в Ассізі та в різьбленому престолі в Салерні — Творець кладе на небо два кружки або дві живі особи, рівної величини, відповідно мальовані або з відповідними написами, які показують, що одна представляє тьму, а одна світло. Автором сього помислу була певне особа, або особи, що склали міти про сотворене звірів із землі та моря. Сей погляд, перероблений бодай в части на монотеїстичну форму, перейшов природно у священні писання сусідів і учеників Хальдеї — Гебрейців; однак дальший його розвиток у християнстві спинив ся, як побачимо пізнійше, під могутнім впливом иньших переказів, одержаних в спадщині що промовляли більше зрозумілою мовою до умів вірних.

Інтересний був также вплив сього погляду в верзії давнійших йонських філософів, що одержали його правдоподібно від Халдейців за посередництвом Фенікіян. В головах Йонійців, Анаксімандра і Анаксімена розвив ся він найяснійше: перший з них уявляв собі, що видимий всесвіт витворив ся дорогою еволюції, а другий пішов тою самою дорогою міркованя ще далі і приймив за основу елементи космічного розвою, признані в новочасній науці. Ся загальна ідея еволюції в природі закорінилася в грецьких умах глибоко і розвивалася почасти бистро, по части скривилася. Плятон вправді відкинув її, однак Арістотель розвив її способом, що пригадує новочасні погляди. З Римлян приймив її в значній части Люкрецій і поклав еволюцією за основу трохи не всього істнованя.

В найдавнішій йцеркві, як ми се бачимо, віра в сотворене безпосередне, матеріяльне, доконане людськими способами, була така сильна, що не допустила поглядів опертих на еволюції. Як раз найпростійші і найглибші погляди на сотворене, які знаходять ся в Вавилонських легендах, увійшли в склад книги Битія, стали ся там жерелом усіх правовірних поглядів на се питане, а потім розливши ся широко затопили цілі середні віки і часть нових. Однак посеред тої повені рівно стояли тверді скали гадок заступлених могутніми людьми. Такі забиті схолясти, як Скот Ерігена і Дунс Скот, підглянули троха сього давнього світла і в змінній формі переказали наступникам

науку про еволюційний процес у вселенній.

Еволюційна теорія дочекала ся докладнішого викінчення в другій половині шіснайцятого віку в голові Джордана Бруно, що предвидів очевидно так звану »небулярну гіпотезу«; всежтаки здаєть ся, що та ідея рівночасно з замордованем Бруна римською інквізицією неначе-б пропала, розвіяна разом із полум'ям того костра, що в 1600 році спалив його тіло на римському Campo dei Fiori.

Та вже протягом сих трьох віків, які ділять нас від смерти Бруна, отворило ся людям нове царство гадок, в якому запевнений був швидкий розвій теорії про еволюцію видимого світа. Отсе прийшли, один по однім, пять найбільших людей, які видав наш рід — Копернік, Кеплер, Галілео, Декарт і Ньютон — і коли вони зробили своє діло, теологічної теорії про вселенну не стало. »Широка твердь небесна на висоті« — »хрусталеві сфери« — Всемогучий »на небесному зводі«, що власними руками, або при помочи ангелів удержував рух сонця, місяця і планет для вигоди землі, що відчиняв і замикав »небесні вікна«, спускав на землю воду з поза »тверді«, що оперізував хмари веселкою, завішував »знаки і дива«, спускав комети, кидав громи на безбожних, тряс землею у гніві — все те щезло.

Ті пять людей принесли світови нову обяву; за справою останнього з них, Ньютона, зродила ся нова, далекосягла гадка, що мала стати ся вбійчою для давної теорії про сотворене, бо виказала скрізь по цілім світі замість »всемогучої« примхи одноцільний закон. Загально звісна завзята опозиція, на яку на трафили чотири перші вчені з боку теології; не так загально звісний факт, що не менше сильна опозиція подибала Ньютона, без огляду на його глибоко релігійну вдачу. Найтяжшим закидом проти нього було те, що згідно з найвиразнішою наукою святаго Письма твір рук божих зістає під його безпосереднім впливом, а тимчасом Ньютон своєю наукою про гравітацію відмовив йому сього впливу і витолкував матеріальним механізмом, — себ-то »заступив Провидіне — гравітацією«. Однак на тім не кінець, бо згадані вчені витворили нові підстави еволюційної теорії в протиставленю до теорії сотвореня.

Особливо варто згадати, що архитвір Декарта причинив ся чимало до знесеня давних поглядів, хоча значна часть його

вислідків зовсім хибна і при недостаточнім знаню фізики в тих часах не могла бути вірною. Його теорія сьвіта, витвореного із матерії, що все проникає і укладає ся в певний лад під впливом рухів згідних із законами фізики, була тільки провізоричною гіпотезою, та про те причиняла ся дуже багато до того, що людські думки відвернули ся від давної теологічної науки про сотворенє. Був се примір, як чоловік інтелігентний, а сумлінний може помиляти ся, а всеж-таки промостити дорогу правді. Правда, що Декарта звихнула його майже забобонна пошана для церкви, але своїм твором підготовив він людей до зрозуміння самостійних мислителів.

Трицять літ пізнійше зустрічаємо в Англії змаганя відмінні самі собою, які одначе викликали такі самі наслідки. В 1678 Ральф Кудворт видав свій твір п. з. *Intellectual System of the Universe*. Доси ще з огляду на широке знанє, силу аргументів, толеранцію, і сумлінність треба признати його одним із найбільших сьвітоців англійської церкви, а й його твір показав ся гідним автора. Він мав на думці покласти таку кріпость, що заступила би християнство перед усіма небезпечними теоріями про вселенну, давніми чи новими. Основи його будинку були змуровані із давних поглядів, перероблених часто на нові і то найлучші форми. Одначе в міру як підіймали ся висші і найвисші части будинку, на кожній його часті показували ся раси генія, що не ворожили нічого доброго противникам строго правовірних поглядів. Він зірвав зовсім із давними теоріями, що Всемогучий має якийсь безпосередний вплив на всесьвіт. Він говорив про силу законів, відкидав вплив безнастанного, чудотворного ділання, звертав увагу, що в природі зустрічаємо »хиби« і »суперечности«, і виказував досадно, що сьвіт повстав і удержує ся силою повільного і ступневого розвою природи на підставі одноцільної засади.

Під кінець найблизшого віку ще глибший геній, Емануїл Кант виступив із небулярною теорією і послугуючи ся великими висловами Ньютона, запевнив їй таку стійність, якої ще перед тим не мала ніколи. Утвердив її ще більше Лямпас неохитними і всесторонними доказами математичними, і таким чином утвердив у новітних часах погляд, що зарівно наша сонішна система, як иньші, — сонце, планети, сателліти, їх ріжні

рухи, віддалення і величини — витворились із небулярної маси силою природних законів.

Весь теологічний світ закричав відразу на «атеїзм» і закипіла завзята боротьба. Гершель і інші показали численні плями, що видавалися зложені з газів. Вони виказали фізичними і математичними демонстраціями, що ця гіпотеза пояснювала багато фактів, і мимо великої опозиції здобували признане. Коли трапилося саме, що крізь уліпшені телескопи розпізнано в небулярних плямах тільки збиті громади зір, противники небулярної гіпотези не могли діждатися більшої втіхи; вони співали тепер астрономії пеани, бо вона, як твердили, доказала правду світу. Письма. На тій підставі прийшли вони похопно до висновку, що всі небулярні плями однакові; що коли деякі зложені із громади зір, то так само зложені із зір усі інші; що нема небулярних плям зложених із газу, бо ті кілька зложені з чого иньшого.

Знане спиноло ся на якийсь час. Принято ось яку науку: тільки для того годі всі небулярні плями розложити на зірки, бо нема досить сильних телескопів. Однак тимчасом винайдемо спектроскоп і спектральну аналізу, а за тим пішло відкрите Фрауенгофера, що спектр розжареного тіла газового неоднотайне і поперетинане лініями, і відкрите Дрепера, що спектр розжареного тіла сталого однотайне, непоперетинане лініями. Звернено тепер спектроскоп на небесні імлавини і показало ся, що багато з них складає ся з газів. З того можна було виссити, що в сих небулярних масах різної густоти, — деяких ніби хмарки, иньших з ясним осередком — маємо перед собою процес дальшого розвою, а такі досліди, як льорда Роса і Ареста, потвердили тільки сей погляд. Прийшли врешті в девятнайцятому віці важні здобутки фізики, що причинили ся до поясення того великого процесу при помочи механічної теорії тепла.

І знов узяла верх небулярна гіпотеза, а околo 1850 р. гарний експеримент Плято з ротацією плинної кулі явив ся неначе на се, аби її коли вже не потвердити, то бодай ілюструвати. Навіть такий завзятий оборонець правовірних поглядів, як Гледстон, признав врешті, що небулярна гіпотеза може в певній формі відповідати правді.

І тут знов під позором, що наука противить ся теології, показали ся такі самі прояви капітуляції теологічних поглядів перед наукою, які ми вже бачили деінде. Подамо як примір один типовий випадок, що хоч не закроений на велику скалю, все-ж таки показує, як приходить до такої капітуляції. Кілька років тому один з найславніших професорів хемії в місті Нью-Йорку заповів під фірмою одної з наймодніших церков відчит, в яким як голосили оповістки та розліплені по улицях афіші, докаже, що наука потверджує теорію сотвореня подану в сьвящених книгах Мойсея. Зібрала ся велика маса слухачів і задемонстровано їм серію елементарних експериментів із киснем, воднем, угляним квасом, та закінчено експериментом Плято, як куля із кольорової оливи, що представляла землю, обертала ся в прозорачнім плинї тої самої гущі, як подавала ся на бігунах, як повідлучували ся від неї перстені і кружляли разом із нею, як врешті деякі з тих перстенів порозпадали ся на місяці і ще хвилю кружляли довкола центральної маси. Нічого дивного, що слухачі повставали з місць і загули одушевлені оплесками.

Потім якийсь маючий горожанин устав і поставив внесене висловити знаменитому професорови признане слухачів за »таке бездоганне виказане найдокладнійшої і буквальної згоди св. Письма з найновішими здобутками науки«. Внесене прийато одностушно оплесками, а слухачі розійшли ся в тім пересьвідченю, що віддали не аби яку прислугу правовірю. *Sancta simplicitas!*

Те саме, що тут ми бачили на малі розміри, повторило ся деінде зі знаменитшими акторами і на першій сцені Громади теологів, між якими став недавно верховодом Гледстон, коли вже не наукою, то запопадливістю пробували погодити зі собою дві верзі книги Битія і правди дотично початку сьвіта, здобуті астрономією, геологією, географією, фізикою і хемією. Висліди того подав до прилюдної відомости один визначний теолог, професор теології на університеті в Кембріджі. Він каже: »До тепер не вдала ся ні одна проба погодити книгу Битія зі строгими вимогами новочасних наук без якихось спеціальних аргументів або натягнених інтерпретацій, на які в таких разях нам не требаб пускати ся«1).

Здобутки иньшої групи наук, хоча часом немилосерно су-

перечні, а часами «згідні» з поглядами теологів, доконали в решті діла і порішили сі питання. Знайшли ся насамперед критики Біблії, поважні християнські вчені, що працювали для пізнання правди і виказали з виключенем усякого можливого сумніву, що в книзі Битія маємо що найменше дві ріжні верзії про створене світа і що в тих двох верзіях можна часом дошукати ся чогось спільного, однак загалом стоять вони зі собою в абсолютній суперечности. Ті вчені виказали далі, що ті дві верзії, то не байки вигадані хитрим попівством, але очевидно фрагменти давнійших легенд, мітів і теологій прийятих у добрій вірі і забраних в найблагородійших цілях тими, що склали першу з наших святих книг.

Прийшли далі археологи і філологи, запані дослідувачі давніх памяток і переказів; між ними були такі, як Раулізен, Джордж Сміт, Сейс, Оперт, Ейзен, Шрадер, Деліч і цілий леґіон рівно відданих своему фахови вчених, що відчитали множество давніх текстів, а особливо написи знайдені у великій бібліотеці Асурбаніпаля в Нініве, і відкрили там повість про початок світа ідентичну в головних зарисах з другою і в нашій книзі Битія.

Ті люди мали відвагу звернути увагу на ті факти і на те, що ті халдейські і вавилонські міти, легенди і теорії були значно давнійші від єврейських, які ми маємо в наших святих книгах, хоч вони до них яскраво подібні. Вони також виказали природну дорогу, якою ті жидівські погляди на створене мабуть вандрували в сю давню добу, коли найдавніші Гебраїці жили поміж Халдейцями, і як великі поетичні повісти Гебраїців пішли або зі святих переказів цих давнійших народів, або із жерел ще давнійших, спільних усім старинним народам.

В зіставленю, яке глибиною думки і бездоганною щирістю приносить честь не тільки йому самому, але й його високому становищу, О. Др. Драйвер, професор гебраїської мови і канонік при церкві іменн Ісуса Христа в Оксфордї, подав недавно

1) Теорію Канта дивн його *Naturgeschichte des Himmels*; пор. *Lange, Geschichte des Materialismus*, т. I. ст. 266. Про небудягню гіпотезу див. Дрейер, *Іст. боротьби релігії з наукою*; *Schellen, Spectral-Analysis*, ст. 100 і д; *Lockyer, The Sun's place in Nature*, в часописі *Nature* а д. 14 25 лютого 1895.

повний і безсторонний огляд цілої справи. Він звертає увагу на факт, що Гебраїці були лиш одним із многих народів, які роздумували над початком світа; »вони, — каже проф. Драйвер — склали теорії для вияснення початку землі і чоловіка і або робили се на власну руку, або зазичували ся у сусідів; заховали ся останки теорій популярних свого часу в Асирії і Філіції і деякі раси тих теорій сходять ся до тої міри з біблійними оповіданнями, що можна на певне припустити їх походжене із тої самої групи переказів«.

Навівши деякі виїмки із халдейських записок про сотворене Драйвер каже: »Супроти таких фактів тяжко оперти ся основкови, що біблійне оповідане походить із того самого жерела, що й иньші перекази. Ясна річ, що біблійний історик брав свої матеріяли з такнх жерел, які тільки міг мати під рукою. Ті самі матеріяли, які у нньших народів увійшли у склад найгрубших теорій про природу, або стали основою химерного політеїзму, під впливом натхненого генія гебрайського історика ождали і перетворили ся на символи глибоких релігійних правд«.

Не меньше чести приносить йому самому і другому університетови заява оповіщена н едавно свящ. д-ром Рийлем, професором теології в Кембріджі. На його думку булоб се монструальним незрозумінєм християнської свободи, колиб хто думав, що треба або стратити віру в здобутки наукових дослідів, або відкинути віру в святе письмо. Він каже: »Давнього становища не можливо далі удержати; треба вибрати нове становище, відповідне до нашого найліпшого зрозуміння, заняти його зараз і держати ся з повною вірою«. Далі порівнює він гебрайську повість про сотворене з давнішимн повістями, виробленими між нньшими народами того самого походження, а спеціально з давнішою космогонією асиро-вавилонською, і показує, що всі вони походять із того самого жерела. Він виказує, що природними способами не можливо пояснити ані одной подробности тої повісти і погодити її з новочасними науковими поглядами. Всеж таки каже, що коли згодимо ся на природне пояснене, треба гебрайські описи видимого світа, змірені новочасними, мірами, назвати науковими і признати, що видно на них недостатки знаня в тих часах, коли їх списувано«. До-

тично повісти книги Битія про фізичне походження чоловіка каже, що вона переказала простими словами доісторичної легенди та ненаукового, мальовничого опису.

Як із сеї заяви, так і з множества інших висловів визначних християнських учених по інших краях видно, яку величезну перемогу віднесено над давнішою теологією.

І так завдяки здобуткам асиріології та вислідкам інших наук, найвизначнішим ученим на чільних становищах християнської науки прийшло ся признати, що ті дві повісти про сотворене, до яких більше двох тисяч літ приходило ся достроювати всі наукові відкриття, ті повісти, що остали були колодами на дорозі Коперника і Галілея і Ньютона і Ляпласа — по prostu переписані або вироблені з цілої маси мітів і легенд, запозичених Гебрайцями протягом давніх зносин із Халдейцями, що перероблено їх на монотеїстичний лад, полатаю як будь із собою, а потім переповіджено в поетичній формі в священних книжках, які ми одержали в Біблії.

По одній боці маємо окремі різні групи людей відданих дослідкам над науками природничими в тім напрямі, аби докзати, що сей світ, як тепер його знаємо, се здобуток еволюційного процесу, се-то постійного діляня фізичних законів на первісну матерію; по другій боці стоять інші великі групи людей відданих наукам історичним, фізіологічним і археологічним, яких усі здобутки ведуть до того висновка, що наші священні повісти про сотворене світа виробили ся дорогою еволюції з давнього хаосу грубих поглядів.

Численні ряди теологів, що так довго не піддавали ся здобуткам людий науки, обставали при тім, що боронять спеціяльно «достовірности св. Письма»; на прості, але вимовні здобутки науки дотично розвою матеріяльного світа мали тільки одну відповідь: **Правда лежить у Біблії**. І зовсім справедливо — хоча в розуміню значно благороднійшій, як їм сишло ся коли будь. Хоча їх наука поконала, всеж-таки виказала вона в наших св. письмі правди значно благороднійші, як ся букввальна історична докладність, за яку так довго побивали ся теологи. В міру, як застановляємо ся над успіхами предовгої боротьби на тім полі, приходимо до пересвідчення, що неоціненна вартість великих священних книг нашої цивілізації ле-

жить в об'явленню невпинного змаганя наших рас до висших поглядів, вірувань і бажань, зарівно в моралі як і в релігії. Кожда із великих сьвящених книг має свою вартість, бо відкриває і показує ті предовгі змаганя; в тім найвисшій розуміню всі вони правдиві. Справді, ні одна з них не досягає того рівня, якої досягло тепер людство в пізнанню історичних і наукових правд; нерозумно домагати ся такої згідности, бо через те зарівно ті, що обстають при ній, як і книжки, в яких хотять бачити сю згідність, тратять свій справдішній вплив.

Усі великі сьвященні книги, а спеціально наша, годять ся в одній правді з новочасними науками, а то в еволюції найвисших поглядів, вірувань і змагань нашої раси від часу її дитинства через усі зворотні точки історії. В тім лежить правда всіх біблій, а спеціально нашої. Часто віддають вони также значні услуги, подаючи втішні, історичні факти; сю вартість підносять постійно сьвіжі досліди на сході; однак не тим ми цінимо їх так високо: вони неоцінені не тим, що згадують про внішні події, але тим, що відбивають ніби в зеркалі розвій серця, розуму і душі людської. Вони правдиві тим, що виробили ся згідно з законами, які правлять еволюцією правди в людській історії, і тим, що в їх поемах, хроніках, кодексах, легендах, мітах, аполюгах і притчах знати розвій того, що було найліпше в поступі людства на перед. Казати, що вони неправдиві, булоб те саме, що казати, буцім цьвіт або дерево або планета не правдиві; нехтувати їх значить те саме, що нехтувати закони. Переробленем на благороднійші форми помислів утворених під впливом давнійшої поезії, як приміром у книзі Битія, в Псалмах, у книзі Йова або де будь инде, чи в Єгипті, чи в Халдеї, чи в Індії, чи в Персії, компілятори наших сьвящених книг дали людству скарб, який стає ся щораз більше дорогоцінним; а новочасна наука, заступивши стару землю і старе небо новим, царство примхи строгими законами природи, віру в сотворене — еволюцією, доповнила тільки і ще тепер доповнює божественну обяву.

Таким чином у сьвітлі сих двох еволюцій — з одного боку церковної легенди про сотворене, з другого науки про сьвіт — можна б було погодити науку й теологію, коли-б їх провідники поступали розумно. На дорозі до тої згоди зроблено не-

давно в самому центрі англійського теологічного світа значний поступ. Колегія в Оксфордї, що стала недавно справдішнім гніздом правовіря, видала збірку студій під заголовком *Lux Mundi*, а в ній сам архієпископ із Кентербері признає виразно, що повісти про сотворене в нашому св'ятому письмі мають характер легенди, запитуючи: »Невже-ж і Дух св'ятий не міг би часом послугувати ся мітом і легендою?«¹⁾

II. ТЕОЛОГІЧНІ ПОГЛЯДИ НА ЗВІРІВ І ЛЮДИЙ

В однім вікні в Ульмі зобразив середновічний маляр Творця, занятого творенем звірів і готового вже слою, що саме вийшов з під його рук запряжений, у збруї, з вежею на хребі і в повнім военнім риштунку. Такі самі зображеня подибуємо в ілюмінованих рукописах і навіть у давніх друках. Довершенем сих малюнків треба признати образ Всемогучого, як ліпить із купи глини першого чоловіка та з очевидним напруженем витягає з його боку жінку.

Сей загальний погляд на сотворене замандрував із далека і попадаєть ся під ріжними формами у всяких давніх космогоніях. В єгипетських храмах у Філе і Дендері ще заховались образи божків Нілю, як виробляють людей з глини, і те саме оповідаєть ся про Богів вавилонських на ассирийських табличках. Перейшовши в наше св'яте письмо сей погляд зробив ся основою широких теологічних міркувань.¹⁾

Отці церкви загалом приймали буквально обі, суперечні з собою версії про сотворене в книзі Битія, та не тільки не жалували заходів, аби їх зі собою погодити та зложити в одну ці-

1) Що до покликаних у тексті писань пор. Rev. S. R. Driver, *The Cosmogony of Genesis*, у виданю *The Expositor*, January 1886; Herb. Edward Ryle, *The Early Narratives of Genesis*, London 1892. Поступи на полі ассириології в остатніх роках були дуже великі і дали в рр. 1903—4 привід до голосного спору в Німеччині про Біблію і Вавилон *Bibel-Babel-Streit*), до якого почин дав проф. Деліч і в яким узяли участь найвидніші ассириологи та ермітаїсти Німеччини й інших країв.

1) Єгипетські малюнки богів, що ліплять людей із Нілевого замулу, див. Maspero and Saucy, *The Dawn of History* ст. 156; халдейські легенди про сотворене людей і звірів тамже ст. 543, а також George Smith, *Chaldean Account of Genesis*, вид. Сейса ст. 36, 72 і 93; подібні легенди інших народів Lenormant, *Origines del histoire* ст. 17 і д. Середньовічні малюнки сотвореня мужа й жінки. див. Didron, *Iconographie*, ст. 35, 178, 224, 537.

лість, але зробили їх основною точкою поглядів на світ і все що живе в світі. Примір, як у дослідях над сотворенем держати ся буквально тексту св. письма, дав із початком четвертого віку Ляктанцій. Для піддержання свого погляду на сотворене чоловіка пробує він фільоології, виводячи, що найвисшу земну істоту »названо чоловіком, бо він зроблений із землі« (homo ex humo.)

За таким самим буквальноним розумінем тексту святаго письма заявив ся в другій половині того самого віку св. Амброзій, що в своїому творі про сотворене сказав: »Мойсей отворив уста і висказав те, що промовив до нього Господь«. Але сей погляд закорінив ся в християнській теології за справою ще більшого від них чоловіка. Св. Августин, ладячи свій **Коментарій до книги Битія**, висказав в однім незабутім реченю засаду, яка удержала ся в церкві до наших часів: »Можливо приймати тільки те, що годить ся зі святим письмом, бо його повага більша всіх розумів світа«. Довгі віки не заглушили тої поваги, з якою висказана його гадка в латинському оригіналі: „Major est Scripturae auctoritas, quam omnis humani ingenii sapientia.“ Ся фраза скувала ціпко людські розуми у середніх віках, хоча піднято проти неї бунт під провсдом самого св. Августина, а й потім впливові теологи намагали ся, як пізнійше побачимо змодифікувати прийняті погляди на сотворене. Великий домініканський енциклопедист Вінкентій з Бове переплутав, що правда, у своїому **Зеркалі природи** погляди Арістотеля з біблійними науками, але обставив при першій верзі про сотворене у книзі Битія, а сотворене в шести днях толкував силою, яку має число шість. У пізнійших середніх віках такий авторитет, як кардинал Д'Еї, (D'Ailly) приймав буквально все, що сказано в святім письмі про сотворене. Один Григорій Райш, також повага в пізнійших часах, пробував противитись тому. У своїй книзі про початок світа подає він великий рисунок, на якому представлений Всемогучий, на лоні цілої решти новосотвореної природи, як витягає Еву із Адамового боку, однак у своїх писаннях прихиляє ся разом зі св. Августином до віри в преєкзістенцію матерії.

За буквальноним толкованем св. письма як головного же-

рела науки про природу заявила ся в часі реформації така визначна повага, як Лютер. Він відкидав рішучо всякі алегоричні або мітичні толкованя давнійших теологів. »Для чого — каже він — Мойсей мав би послугувати ся алегорією, коли він не говорить про алегоричні особи або алегоричний сьвіт, який можна бачити, намацати, доторкнути руками? Мойсей називає всяку річ її іменем і нам так треба робити... Я вірю, що зьвірі взяли ся на сьвітї відразу на боже слово, зарівно як і риби в морі«.

Так само ясно за буквальним розумінем повісти сотвореня в книзі Битія заявив ся Кальвін. Він перестерігає тих, що сьміють вірити инакше від него, і ображують сим нікчемно Господа, аби знали, що »прийде їх судя і погубить їх«. Він учить, що всі роди зьвірів були сотворені протягом шести діб, і від того часу не появили ся нові гатунки. Покликує сьв. письмо на сьвідоктво, що птахи сотворені із води, але додає, що »колиб хотів розв'язати се питанє природним способом, то треба признати, що близша вода повітрю, як земля«. Дотично суперечностий, які подибуємо в оповіданю про сотворенє сьвіта, запевняє нас, що »тим хотів нам Господь показати свою силу, перед якою приходиться ся нам остовпіти«.

Того погляду придержували ся твердо провідники римської церкви. Підперла сей погляд в сімнацятім віці не аби яка повага — Боссює. В своїх бесідах про загальну Історію, які були до часу третьої республіки підставою наук не тільки богословських, але й історичних у Франції, звертає він увагу на кульмінаційну по його пересьвідченю точку сотвореня і каже, що »чоловік зроблений із глини«, а »божий палець доторкнув ся тлінної матерії«.

Так само вперто придержував ся сих поглядів сьвіт протестантський. В сімнацятім віці пробував погодити зі собою дві головні легенди книги Битія Др. Джон Лайтфут, віце-канцлер університету в Кембріджі і великий знавець гебрайщини на свої часи ось яким чином :»Сотворено« каже »по сім осібникіз чистих зьвірів, три пари на розплодок, а непариста для Адама на жертву за упадок, який Господь предвидів«. Із нечистих зьвірів мала бути сотворена тільки одна пара.

Не легко тепер навіть зрозуміти, як буквально розуміли в тих часах люди справу сотворення. В теологічній літературі, ілюстрованих бібліях, у штуці загалом представлявано Всемогучого на подобу великого, поважного нюрнберського майстра, що робить забавки. Ще більше буквально розуміне зраджують деякі ілюстрації до книги Битія. Так приміром на одній ілюстрації до звісної глави в Біблії представлено Творця як кравця, що сидить і з голкою в руці зшиває пильно звірячі шкіри на одяг для Адама і Еви. Потульні розуми з середніх віків і часів реформації не добачували в таких зображеннях ніякої суперечности. Відповідно до того настрою, коли виринули викопалини і прийшло ся застановити ся над ними серйозно, почули ся ореченя, що се «взори творів Великого Майстра, одні принятї, иньші відкинені», зариси будучих творів, або предмети заховані у земних верствах, аби звести людську цікавість. І такий спосіб пояснювань не переводив ся довго, аж усе за наших часів один визначний натураліст у своїй дбалости за буквальноне толковане повісти в книзі Битія виступив із поглядом, що Єгова поорав та поперекидував земні верстви, порозсипував між ними викопалини, завалунив їх бороздами ледників, посипав їх бодяним намулом, пустив у рух Ніягару — все в одній ціли аби змістіфікувати сьвіт «з невиясненої причини, але собі на хвалу»¹).

Дальша важна фаза в розвою теологічних поглядів дотичить поділу звірячого сьвіта.

Природно, одною із перших ріжниць, над якими застановляли ся люди, була ріжниця між творами пожиточними і шкідливими і виринуло питанє, як міг добрий Бог сотворити тигрів, гаде, терне і бодяки? Ріповідь знайдено в теологічній науці про гріх. Усе лихо пішло з першого непослуху чоловіка. Великі люди держали ся протягом 1800 років погляду, що перед непослухом Адама не було смерти, а тим самим ані дикости ні отрути.

1) Погляд Ляктанція див. *De divina Institutione* II. гл. II (Migne, *Cursus patrologiae lat. t. VI*). Велика фраза Августинова див. *De Genesi* II. 5; про Вікентія з Бове крім його *Speculum naturale* I, 2 і II, 15, і 33 див. Bourgeat, *Etudes sur Vincent de Beauvais*, Paris 1856.

White. Розвій поглядів на вселенну.

Варто згадати мимоходом деякі типові вислови в еволюції сеї науки. Сьв. Августин потвердив виразно і з натиском погляд, що зарівно на сьвіті ростинним як зьвірячим лежить прокляте за первородний гріх. Двісті літ пізнійше повтारяв сей погляд один отець церкви за другим, аж підхопив його Беда. Він заявив, що перед упадком чоловіка зьвірі були нешкідливі, але набрали ся отрути і злости через гріх Адама, і сказав: »Таким чином люті і отруйні зьвірі сотворені на пострах чоловікови (бо Господь предвидів, що він згрішить), у тій ціли, аби ти мив, які кари ждуть його на кінці в пеклі«.

В дванацятім віці сей погляд увійшов у склад великого твору Петра Льомбарда, *Sententiae*, який був підручником теології протягом середніх віків. Було там сказано, що »ніяке сотворіне не моглоб шкодити чоловікови, колиб він був без гріха. Зьвірі стали лютими на те, аби страшити і карати злих, а пробувати і досконалити чесних. Зьвірів сотворив Бог нешкідливими, а лютими стали вони наслідком людського гріха«.

Із сею теологічною наукою про зьвірів виступив у сімнадцятім віці з великою силою Джон Уеслі. Він учив, що перед упадком Адама »ні один зьвір не був-би посьмів з'їсти або, як пише, скривдити иньшого. Павук був таким невинним, як муха і не чаїв ся на кров«. Не тільки Уеслі, але й знаменитий Др. Адам Клерк і Др. Річард Уотзен, що мали дуже великий вплив на англійських прихильників церковної реформи, а навіть першорядних мислителів в офіціяльній церкві, придержували ся кріпко сього погляду. Оттим-то не швидче поконала наука теологію на тім полі, поки аж у наших часах не викрила геологія останків множества хижих зьвірів, що мали у своїх черевах на пів перетравлені останки иньших зьвірів, і перестали були існувати на довгі віки перед тим, заки появил ся чоловік на сьвіті.

Інтересний зразок тої науки маємо в віруваню, до якого дійшли ріжні давні коментатори на підставі проклятя вужа в книзі Битія — віруваню справді зовсім природнім, коли зважити, що походить воно очевидно від тих, що списували повість про сотворене, зах. зану у першій книзі нашого сьвятого письма. Вірено власне, що поки Всемогучий не прокляв вужа-поку-

сника, всі вужі держались просто, як чоловік, ходили і говорили.

Се віруване удержувало ся цілими віками »як сьвятий артикул віри«, поки Уотзен, найпліднійший письменник євангелицької реформації у вісімнадцятім століттю і офіціяльний теолог євангелицької партії, не заявив: »Нема найменшої причини вірити, що сей зьвір мав якусь подобу вужа, заки наступила його переміна; із того, що zdeградовано його на полоза і велено повзати на череві, виходить навпаки, що наступила повна затрата і переміна його первісної форми«. І се також був дозрілий плід теологічної методи, якою послуговували ся найдужші мислителі в церкві близько двох тисяч років. Але прийшов кінець і на той »сьвятий артикул«, коли геологи відкрили багато копалинних останків полозів, які жили довго перед появленем чоловіка на землі.

Прикрі питання виринули також між теологами дотично зьвірів зачислених до кляси »зайвих«. Спеціяльного клопоту причинило було се питане сьв. Августинови. Він каже: »Признаю ся, що не знаю, на що сотворені миши і жаби або комахи і хроби,.. Кождий зьвір пожиточний, або шкідливий, або непотрібний. Шкідні зьвірі або карають нас, або виробляють, або страшать, щоб ми не привязували ся до сього життя і не любили сього життя і не любили його«. Дотично »зайвих« зьвірів каже, що »хоча вони для нас непридатні, але всеж таки вони служать до виповнення і викінчення цілого пляну сьвіта«. Хоча Лютер не в однім пішов за сьв. Августином, але не згодив ся з ним що до сеї точки. Для нього муха була не тільки »зайвою«; вона була шкідною, зісланою чортом, щоб перебивати йому в читаню.

Богато нишпореня у сьв. письмі, чимало предовгих теологічних трактатів коштувала ріжниця між сотворенем чоловіка і иньших животин.

Теологи від сьв. Василія і сьв. Августина до сьв. Томи з Аквіну і Босюе, від Лютра до Веслі клали великий натиск на радикальну ріжницю, зазначену в книзі Битія тим, що Господь сотворив чоловіка »на свій власний образ«. Яке значіє ма сей вислов, видко в сьвітлі пізнійшого реченя в Біблії, що Адам

»сплодив Сифа в своїй власній подобі, по своєму образу«. Су проти того і добре-звісних текстів, які вийшли із давніших ле ганд про сотворенє в гебрійське сьвяте письмо, пішла широко віра, що чоловіка виліпили безпосередно і уформували спеці- ально руки Сотворителя, а звівів загалом сотворив цілими громадами божий голос із землі і моря.

Природно виринуло тако жпитанє про ріжницю родів між звівірятами. Більшість теологів уявляла собі згідно, що всі звівірі, так як вони були сотворені на початку, позазивані Ада- мом, заховані в Ноєвим ковчезі, удержали ся потім на все в тих самих гатунках Се віруване виросло в догму. Подібно як иньші церковні догми, католицькі і протестантські, і ся догма має свій початок радше в поганській філзофії, як у писанях хри- стіянських. Більший тут мали вплив Плятон і Арістотель, як Мойсей і сьв. Павло. Але над тим ніхто не думав: треба було щораз більше вірити, що всі ріжницї гатунків були виразно за- значені Сотворителем »від початку« і що від тої хвилі під сим оглядом ніяка зміна не зайшла ані не могла зайти.

В ряди-годи виринали трудности в міру як поступала зо- ологія і показувало ся, що число гатунків безнастанно зро- стає. Одначе протягом середніх віків а навіть ще довгий час по реформації давали собі люди раду з тими суперечностями, при писуючи щораз то більші і більші розміри Ноєвому ковчегу- ви та спеціально підносячи, що зайшла людська помилка що до його розміру.¹⁾

Однак нема дива, що зарівно між богословами як і між сьвітськими людьми виробило ся чисто людське бажанє вийти поза отсі спеціальні питання в історії живого сьвіта — жадоба пізнати, чим єсть у дійсности те сотворіне. До сильного розбу- дження цікавости в тім напрямі причинили ся популярні леген- ди, байки та описи подорожних, хоч як вони були недокладні.

1) Погляди сьв. Августина див. його De Genesi та De Trinitate; Веди Hexae- meron у Міня т. ХСІ, ст. 21, 36—38, 42, та De sex dierum creatione у Міня т. ХСІІІ, ст. 215 Петра Ломбарда міркуваня про шкідливих звівів у його Sententiae, кн. ІІ. хістіхи 3. 15 (Мінь т. ХСІІІ. ст. 682). Лютерів погляд на мухи в його Tischgesprache і славний вислов: *Odi muscas, quia sunt imagines diaboli et haereticorum*. Про вплив Плятона та Арістотеля на виробленє христіянських по- глядів про незмінність звівірячих родів див. Sachs, Geschichte der Botanik, Muen- chen 1875, ст. 107, 113.

Три віки перед християнською ерою перший ліпший крок на дорозі до заспокоєня сеї цікавості зробив Арістотель і поклав основи до студій над природою, які й доси лишили ся одним із найбільших здобутків в історії раси.

Однак той настрій, який ми бачимо в давній церкві, що супроти недалекого кінця сьвіта всі досліди над природою не мають вартости, — гадка, яку бачимо зазначену так виразно в Новому завіті, і яку голосили з таким запалом Ляктанцій і сьв. Августин, — здержала людські змаганя в тім напрямі на чимало віків. Але красші змаганя в людстві відзивали ся далі постійно. Треба знати, що немалий вплив у тім напрямі мало саме гебрайське сьвяте письмо. Без огляду на те, що міг казати про марність наук природних Ляктанцій або сьв. Августин, великі вислови Псалмів про красу і чуда сьвіта, повні горячого чуття і найправдивійшої поезії ублагороднювали студії навіть тих, що геть випереджували ті вислови про природу своєю льогікою.

Розуміє ся, що зарівно в давній церкві, як і протягом середніх віків усі студії того рода мали форму теольогічну. Коли не служили для ілюстрації Біблії або моральної науки, видавали ся безцільними. Надто бистре підглядане таїн природи уходило за річ небезпечну так само для тіла як і для душі. Похвальними були такі студії тільки для виказаня слави божої і божих цілій у сьвіті. Великий твір Арістотеля пішов був у кут. Давні християнські мислителі мало звертали на нього уваги, але й ся дрібка уваги була присьвячена перекручуваню цілого його духа і методи. Намість сего твору розвили ся фізіольогі та Зьвіринці (*Bestiarii*), де вискази сьвятого письма, легенди про сьвятих помішані з фантастичними помислами, побожними намірами і дитячою простодушністю. На місце досліду виступив авторитет — і то авторитет сьвятого письма в розуміню таких творів, як *Physiologus* і *Bestiarius*, що були головним жерелом поглядів на чужий сьвіт висше тисячі літ.

Що правда, верховоди церкви побоювали ся нераз навіть такого мізерного підгляданя природи, як повисші твори, і в пя тому віці синод під проводом папи Гелязія висказав догану *Physiologus*-ови. Але заінтересоване природою було сильніше

великий твір про сотворене сьв. Василя брав з Фізіюльога цїнні ілюстрації до сьв. Письма, а один із найсуворіщих давніх пап, Григорій Великий, дав їм навіть посередню санкцію.

Такий був розвій церковної науки про сотворене і божі цїли в природі, від четвертого віку до дев'ятого — від сьв. Василя до сьв. Ізідора із Севілі, від Ізідора до Вінкентія з Бове, від Вінкентія до архідіякона Палея і Трактатів із Брідж-уотера.

Як впрочім усе иньше в середніх віках, розвивало сю науку чисто теологічними методами. Сї природознавці не дбали про чуда, які могли-б бути пізнати через санкціоноване найвищійших звіврів, тільки старали ся освітити природу хитрим накручуванем текстів сьв. письма, нишпоренєм по житіях сьвятих і частим уживанем метафізики. Оттим-то навіть такий самостійний мислитель, як Ізідор із Севілі дорожив оповіданнями однорогів і драконів, про які згадує сьвяте письмо і байками про Феніксів у сьвітських писанях. Звідси пішли такі здобутки науки, як повірка, що базіліск забиває драконів своїм духом, а людий зором, що лев, коли його гонити, замітає слїди за собою кінцем хвоста, що пелікан живить свої писклята власною кровю, що гадюка виймає з писка отруту перед питем, що селямандра гасить огонь, що гієна може розмовляти з пастиухами, що деякі роди птахів виводять ся з плодів якогось дерева, коли вони впадуть у воду, і багато иньшої «науки» такої самої вартости.

Яким способом приспособлювано науку до сьв. письма, дає примір Фізіюльог у поясненю тої глави Йова, де бесїда про льва, що гине без добичі. З проби пояснити незвичайне гебраїське слово в текстї, виросла інтереса помилка у формі цілого оповідання про льва-мурашку, що буцїм-то має бути тим львом, про якого згадує Йов. Сказано там ось як: «Що до льва-мурашки, то його батько мав тіло льва, а мати мурашки; батько жив мясом, а мати зілем; із сих двох зродив ся лев-мурашка, зложений з обоїх і по части подібний як до одного, так до другого, бо його перед подобає на льва, а зад на мурашку. Таким чином не годен він їсти ні мяса, як батько, ні зіля, як мати, і гине з голоду».

Тріумф сеї теологічної методи маємо в великому творі англійського монаха закону Францісканів, Бартоломея, з половини тринадцятого віку, п. з, **The Properties of things**. Теологічна метода на услугах науки залежить головню в тім, що приймає ся сліпо перекази і доробляє ся до них аргументи. Майстром у тім напрямі показав ся Бартоломей. Первісна його ціль була передовсім пояснити натяки сьв. письма на природу, але згодом він логічно пускає ся на огляд цілого сьвіта. Говорячи про «скоропію» згадану в сьв. письмі він каже: »Вона сушить і палить листе, коли його доторкаєть ся, а їдь має таку страшну, що забиває і нищить усе, до чого наблизить ся неостережно; але перемагає її ласиця, бо вкушене ласиці приносить смерть скоропії. Все-ж таки вкушене скоропії убиває ласицю, коли ласиця не попоїсть вперед роти. І хоча на їдь скоропії нема ратунку, поки вона жива, то вся її злість пропадає, коли її спалити на попіл. Попіл із неї має бути придатний в Альхемії, а власне при перемінї і перетворюваню металів«.

Бартоломей учить нас также про зьвірів Єгипту і каже: »Коли крокодиль надибає чоловіка на березї води, забиває його, а потім поплакавши проковтує«.

Розуміє ся, що сей почтивий Францісканець присвячує чимало концептів »змиям«, про які бесіда в сьв. письмі. Він каже: Змий найбільший із усіх вужів і часто вилазить із своєї нори і підіймає ся в повітрі, яке заворушує ся від нього, а навіть море бурить ся проти його отрути, а він має гриву і вертить язиком, зуби має ніби гила, і має силу не тільки в зубах, але і в хвостї, і сїє смуток своїми зубами і жалом. Що надибає, забиває. Часто чотири або пять їх посплітають ся хвостами, попідіймають голови і пливуть морем за добрим жиром. Між слонем і змием вічна боротьба, бо змий душиє слоня своїм хвостом, а слонь перевертає змию своїм носом. Причина задля якої змий бажає його крови, така, що вона холодна і змий хоче нею прохолодити себе. Єронім каже, що змий, то зьвір неогасимої спраги, до тої міри, що роззявляє рот проти вітру, аби таким чином загасити огонь своєї жадоби. Для того коли побачить кораблі на великому вітрі, жене

проти вітрів, аби зачерпнути студеного вітру, і перевертає їх таким чином».

Ті погляди монаха Бартоломея розширилися далеко і закорінилися глибоко в простім народі. Його книжку переложено на найголовніші європейські мови, вона належала до найпопулярніших протягом віків наївної віри. На тім становищі вона вдержалася близько треста літ, не втратила своєї популярності навіть після винайдення друкарської штуки, і виїшла не менше як десятьма виданнями в мові латинській, чотирма у французській, в кількох перерібках голандських, еспаиських і англійських. Особливо надавала ся вона проповідникам для пояснюваня людям божої волі. Авторитет її зламаю аж тоді, коли великі подорожі заступили теологічне міркуванє певними фактами. Така сама наука процвітала в Бестіріях, загально уживаних спеціально на проповідницях, для збудованя вірних. У всіх сих творах, як зарівно у книжці, написаній з початком тринадцятого віку священником Вілемом із Нормандії, подибуємо ось-який уступ, винятий із **Фізіолога**: »Львиця родить левеня, що три дні лишаєть ся неживим. Тоді приходить лев, дихне на нього і приводить його до житя... Таким-то способом і Ісус Христос три дні був без житя, поки Бог-Отець не воскресив його до слави».

Сею наукою послуговували ся безнастанно для побожних цілій, особливо проповідники-монахи. Фенікс, що встає із попелу, має доказувати воскресєнє; що деякі малпи не мають хвостів, се доказ, що Сатані вкорочєно слави; ласиця, що перебігає безнастанно з місця на місце, має бути »типом чоловіка, що забув слова Господні і не може знайти спокою».

Моральні трактати тодішніх часів писано дуже часто в формі книг про історію природи, аби тим красше визискати природничі науки до релігійних цілій. І так із книжки Домііканця Томи із Кантімпре (**Cantimpre**) про Пчоли довідуємо ся, що »оси переслідують пчіл і ведуть із ними війну з уродженої ненависти»; і оси ті, каже він, то тип демонів, замешкують повітре та нападають і мучать людей блискавицями і громами — після чого заповняє він цілу главу анекдотами про таку борбу демонів з людьми. Подібним способом його товариш доміі-

канець, інквізитор Нідер у своїм Муравлиску вчить, що етіопські муравлі уоружені рогами і ростом подібні до пса, то власне символ напасних еретиків, як Віклеф і Гусити, що брешуть і нападають на правду; а індійські муравлі, що випорпують ногами золото із піску і громадять його на купу, хоча не мають із нього пожитку, се символи безужиточних заходів, якими еретики викопують золото із сьвятого письма і громадять його в своїх книгах без ціли.

Той побожний дух не тільки панував у науці; він розвився і в штуці, а особливо в катедральних костелах. В ринвах на дощівку при дахах, у чудовищах попріліплюваних до веж або позастромлюваних на вершках, у змиях, що повзуть попід склепіня або причаїли ся в купах листя, в апокаліптичних зьвірах різьблених на поручах ровів, мальованих на вікнах, тканих у коврах, вплетених, у заголовні букви і наголовки ілюстрованих Псалтирів і Служебників ті чуда сотворіня мали всюди висказувати моральну науку з »Фізіольога« або »Бестіяріїв« або з »Примірів«¹⁾.

Подекуди між людьми незалежними від церковних властей подибуємо і красші твори. В дванацятім віці Абд Алятіф поробив досліди над природною історією Єгипту, в яких знати щирі наукові змаганя, і цісар Фридрих II. пробував розповсюдити плідніші досліди над природою; однак першого з них бо яли ся люди як бісурмена, а другого як безбожника. Більше з духом тих часів годились писаня священника Джіральда Камбрейського, який у книжці про топографію Ірляндії звертає чи мало уваги на зьвірів того острова і трохи не в кождім дошукуєть ся відповідної моральної науки. Каже на примір, що в Ірляндії »живуть орли так довго, що майже йдуть навзаводи з самою вічністю; так само і сьвяті вирікши ся давного чоловіка і обновивши ся пожинають благодатні овочі вічного житя«. Деінде каже: »Орли літають так високо, що обсмалюють собі

1) Про Фізіологи, Бестіарії і т. п. див. Berger de Xivrey, Traditions teratologiques, а також Bestiaire de Guillaume de Normandie, вид. J. Hippel, Caen 1852; едакі середньовічні „прикладі“ див. Lumen Naturae, а також Hoefer, Histoire de Zoologie; Rambaud, Histoire de Civilisation française, Paris 1885, т. I, ст. 368, 369; Carus, Geschichte der sa. Про Бартоломея крім його книжки див. Robert Steele, Medieval Lore, London 1893, ст. 118—138.

крила до сонця; так само падуть і тії, що намагають ся дошука ти ся глибоких і закритих небесних тайн у сьвятім Письмі поза дозволену границю, неначеб обсмалили собі крила тої надто сьмілої уяви, яка їх пхає».

У одного із великих люднй дальшого віку знати проблизк здорового критицизму: Альберт Великий у своїм творі про звірів відступає від широко розповсюдженого погляду, що деякі птахи родять ся з дерев і живуть їх соками, і також від науки, що деякі повстають у морі із надгнилого дерева.

Однак треба було не одного покліня, закн ті сумніви могли зробити своє, і між ілюстраціями у веденю Мандевіля, напечатанім перед самою реформацією, подибуємо не тільки докладні описи, але й малюнки птахів та звірів, зродженнх з оочів дерев¹).

Таким чном послугував ся дехто природничимн науками для набожних цілнй ще й по реформації. Часто послугував ся ними й Лютер, а його примір був вродатим для його наступників. В 1612 р. Вольфганг Франц, професор тесльогії на Лютровім університеті, дав сьвітovn свою сьвященну історію звірів, що діждала ся чимало видань. Була в ній дуже помислова класифікація з описом »природних драконів, що мають у кожній щоці по три рядн зубів і з набожним додатком, що »головний дракон, се діявол».

Під конець того самого віку отець Атаназій Кірхер, великий єзуїтський професор у Римі, відкидає напрям скептичний, кладе натиск на правовірні погляди і між звірями, що входять до Ноевого ковчега, представляє сірени і грифи.

Все-ж таки навіть між теольогамн можна завважити подекуди скептичні погляди на природничі науки. На початку того самого сімнацятого віку Евген Рожер видав свої Подорожі по Палестині. Дотично висловів сьвятого письма він держить ся здорового правовіря: його твір заосмотрений на початку картою, в якій між нньшими важнимн місцямн, згадуваннимн в біблійній історії, показано також місце, де Самсон побив тисячу

¹ (Погляди Альберта Великого дивн De Animalibus, lib. XXIII.; ілюстрації до Мандевіля дивн штрасбурське виданє; міти про птахів зродженнх із дерева дивн Max Mueller, Lectures the Science of Languages, II відч. XII.

Філістимлян осячаю шокою, печера, де мешкав Адам з Евою по прогнанню з раю, місце, де промовив осел до Валаама, де Яков боровся з ангелом, похилий беріг, по яким свині, опановані чортами, збігали в море, положене стовпа соли, що був колись Лотовою жінкою, місце на морі, де Йону проковтнув кит, і докладно те саме місце, де св. Петро зловив сто п'ятьдесят три риби.

Дотично природних наук він описує і застановляє ся з великою теологічною бистроумністю над василиском. Він каже, що сей звір має коло півтора стопи завдовжки, подабає на крокодила і забиває чоловіка одним поглядом. Той, котрого він бачив, був на щастє для нього мертвий, бо — каже — за часів папи Льва IV. появил ся був такий звір у Римі і забив багато людей від одного погляду; але папа знищив його молитвою і знаком хреста. Від нього довідуємо ся, що Провидіне, аби в своїй мудрості і ласці охоронити чоловіка, справило, що на ту потвору треба зверещати два або три рази, коли виходить із своєї печери; мудрість Сотворителя показує ся також в тім, що потвора мусить глянути жертві просто в очи, з певного означеного віддаленя, аби її погляд міг прошибнути мозок жертви і добути ся до серця. З його представлення виходить також, що за справою тєї самої божої ласки убиває василиска піяне когута.

Але навіть у того добродушного і легковірного місіонера бачимо вплив Бекона і зароди експериментальної науки; він чувши багато байок про салямандри, роздобув одну, поклав її живцем у огонь і запевнює, що легенда, буцім-би то салямандра була в силі жити в огні, неправдива. Він робив також досьїди з хамелеоном і пересвідчив ся, що байки оповідані про нього треба приймати з великими застереженнями; хоч отже вирікає ся він свого розуму, коли бесіда про вискази св. Письма, то все-ж таки в иньших річах послугує ся своїм умом і то способом доволі новочасним.

В другій половині того самого віку Готінгер у своїй *Theological Examination of the History of Creation* зриває з вірою в ленікса; однак його спектицизм держить ся старанно границь назначених св. Письмом. Він визнає свої сумніви по першій

тім, »що Бог сотворив звірів по парі, а фенікса представляють як сотворіне одинокє, без подруги; по другє »що Ной, коли вступив у ковчєг, брав по семеро звірів, а тимчасом на сьвітї не було ніколи стілько оказів фенікса-, а по третє, що ніхто ще не відважив ся сказати, що він бачив сю птицю; по четвєртє, бо ті, що твердять, буцім фенікс існує, не годять ся між собою«.

По таких нападах на саламандру і фенікса нема дива, коли від кінець віку зустрічаємо сумніви дотично василиска: визначний проф. Кірхмаєр на університетї у Вітенберзі зачисляє фенікса і василиска між бабські байки. Дотично фенікса заперечує його існуванє не тільки для того, що Ной не брав такої птиці до ковчєга, але також, як замічає рішучо, для того, що »птиці виводять ся з яєць, а не з попелу«. Однак не може покинути однорога, ані навіть не хоче признати, що одноріг і носоріг, то все одно. Він покликуює ся на Йова і Марка Польо для доказу, що той звір існує в такім видї, в яким його уявляють собі звичайно, і каже: »хто не бояв-би ся заперечити існуванє однорога коли навіть сьв. Письмо згадує про нього з виразним признаєм«. Дотично иньших великих звірів згадуваних у сьв. Письмі він показує себе раціоналістом до того стєпеня, що признає бєгемота слоном, а в лєвіятанї бачить кита.

Але ті зародки плодотворного скептицизму ростуть; незабаром, як побачимо, Донгауєр іде крок далї і признаючи ся до того, що не вірить навіть у однорога, доказує, що се був простий носоріг і ніщо бїльше. Все-ж таки головний напрям усе ще мав строго теологічний характер. В 1712 Самуїл Бочерт видав свій великий твір у сьв. Письмі. Аби дати понятє про настрій того твору, подаємо тільки заголовки глав про коня: Глава VI. Про гебрайську назву коня. Гл. VII. Про барви шерсти коний в кн. Захарїї. Гл. VIII. Про конї в книзі Йова. Гл. IX. Про конї Соломона і про тексти, де письменники хвалять прикмети коний. Гл. X. Про посьвяченї конї Сонця.

Між иньшими заголовками глав стрічаємо ось які: про Вааламого осла; про тисячу Філістимлян побитих Самсоном при помочи ослячої щоки; про золоті тєлята Араона й Єровоама; про бляєнє, молоко, вовну, внїшні і внутрішні частї вівці, які згадує ся в сьв. Письмі; про цікаві річи сказанї в сьв. Письмі

про львін; про голуба Ноевого і про голуба, що появився при Ісусовім хрещенні. В тій книжці були помішані різні річі, а переважно погляди взяті із сьв. Письма з фактами і міркуваннями взятими із дослідів природознавців. Всі вони мають одначе теологічний підклад.

І так то близько дві тисячі літ ішли теологічні досліді над природою, поки в половині шіснацятого віку не почали показувати ся деякі многонадійні початки відмінної методи, — методи дослідів природи дорогою науковою, методи, що шукає не правдоподібностей, але фактів. В тих часах стояв в Англії у чільнім ряді Едвард Уоттен, а на континенті Конрад Геснер, ведучи широкі досліді, старанно списувані і вміло клясифіковані. Сей красший спосіб досліджування довів незадовго до утворення товариств, які покладали собі метою такі досліді. В 1560 р. засновано академію для дослідів природи в Неаполі, однак настрашені теологи здавили її, і близько сто літ іще не прийшло до ніякої злуки змагань у сїм напрямі, аж у 1645 р. почали ся в Лондоні сходини, з яких утворила ся пізнійше The Royal Society. Згодом станула Академія наук у Франції і Accademia del Cimento в Італії. За ними і пішли иньші по різних частях сьвіта і зачав ся новий, великий рух.

Теологи швидко пізнали в тім русі небезпеку. В Італії підкуплено князя леопольда де Медічі, протектора флорентійської Академії, кардинальським капелюхом, аби дав тому спокій, і подібний настрій знати там від Урбана VIII. до Пія IX. Часто вмішував ся в сю справу клир у Франції, а найголовнішим приміром того було упокорене Бюфона за проголошене простої наукової правди. Не менше неприхильно відносив ся з першу до The Royal Society в Англії і протестантизм, а великий Др. Саут називав у своїх проповідях се товариство безбожним.

На щастє одна обставина не допускала до отвертої війни між теологією і наукою: дослідники покинули переважно, що правда, середньовічну, таку дорогу церкві методу, але в головних зарисах задержали ідею безпосередного сотворення і пляну в цілій природі — пляну, який має на цілі головню користь, науку, утіху і забаву чоловіка.

І в тім пункті прийшло до угоди між суперечними собі впрочім змаганнями тесльогії і науки. Наука, хоч подекуди виволена із давніх пут, стала служкою теольогії, пояснюючи погляди про плян сотворіня і то все з очевидною пошаною для калдейських і иньших давніх мітів і легенд, які містять ся у гебрайськім сьв. Письмі.

Коло половини сімнацятого віку діждала ся наукова метода великої побіди над методою теольогічною. В тім часі Франческо Реді оповістив здобутки своїх дослідів над доктріною про спонтанічне творене. Цілими віками вірено загально, що вода, бруди і стерво має від Господа дану силу плодити хроби, насікоми і множество менших животин. Доктріна отся була особливо на руку сьв. Августина і иншим отцям. бо звільняла Всемогучого від твореня, Адама від називаня, а Ноя від прогодовуваня в ковчезі разом з иньшими також тих незлічених нікчемних насікомців. Але Реді поклав кінець тій злуді. Дослідами, зким годі було щось закинути, доказав, що кожда із сих животин виходить з яйця, отже в простій лінії від животини сотвореної, названої і захованої »споконвіку«.

Подібні річи доконувались в Англії, однак усе ще в тіснійших теольогічних рамах. В тім же сімнацятім віці вийшла дуже славна і популярна англійська книжка, написана натуралістом Джоном Реєм, членом інституту The Royal Society, що видав чи мало творів про ростини, риби і птиці. Та найпочтнішою була його книжка під заг.: The Wisdom of God manifested in the Works of Creation. (Мудрість Бога, уявлена в його творах). Між роками 1691 і 1827 діждала ся вона майже двацятьох видань. Рей доказував доброту і мудрість Господа тим, що звірі приспособлені не тільки до ужитку чоловіка, але й до свого власного житя і окруженя.

В перших роках вісімнацятого віку Др. Неемія Грю, член інституту The Royal Society, видав свою Cosmologia Sacra, збиваючи противні сьв. Письму погляди доказами пляну в сотворіню. Застановляючи ся над »цілями Провидіня« він каже що »журавель, якого мясо тверде, несе тільки двоє яець на рік, а тим часом бажант і куропатва, які мають знамените мясо, несуть і висиджують по п'ятнацять або двацять«. Вказує далі на

факт, що ті роди, які несуть ся мало, висиджують зате частійше, як приміром сломка і кавка (галка). Він зовсім зриває з поглядом, що шкідні річи в природі походять із гріху, і показує, що вони также мають свої користи; що хоча крєпива парить, то всеж таки дає знамените лікарство для дітей і для худоби; що хоча терниа коле, то за те тим ліпший з неї пліт; що хоч може коли вколе господаря, то за те калічить злодія. Ласиці, кані і иньші шкідні звірі вчуть нас обережности; будяки і кертиці вчуть бути добрими мужами; воши спонукують до чистоти тіла, павуки до чистоти в домах, молі в одежі. Той крайне оптимістичний погляд, діждавшись тріумфу над доктріною, що шкідливі звірі і рослини наслідки гріху, доктріною удержуваною з таким упором від сьв. Августина до Веслі, був розвитий протягом того віку в благороднійшу форму ріжними мислителями, а особлив архідіяконом Пелі, якого *Natural Theology* мала могутній вплив аж до наших часів. Ті самі змаганя проявились в иньших краях, хоч ріжні філософи виказували хибність головного аргументу, а Гете підняв його на сьміх у знанім епіграмі про божу запопадливість, яка сотворила коркове дерево, аби люди мали з чого робити корки до шампана.

Перед самою половиною девятнадцятого віку головні змаганя знайшли своє довершене в *Bridgewater Treatises*. У виконанню запасу осьмого з ряду графа Бріджуотера записав президент інституту *The Royal Society* конкурс на вісім пагород по 24.000 корон за написане і видане розвідки про «сьлу, мудрість і доброту Бога, яка проявляєть ся в природі», найвизначнійші розвідки про органічну природу були: Томи Чамерса *The adaptation of External Nature to the Moral and Intellectual Condition of Man*; Карла Беля *The Hand as evincing Design*; Роджета *Animal and vegetable Physiology with reference to Natural Theology*, і Кирбі *The Habits and Sustincts of Animals with reference to Natural Theology*.

Вийшли крім того нариси Вевеля, Боклянда, Ніда і Прауца. Праця ся не пішла на марне. Знати в ній було поступ в порівнанню зі всім, що вийшло до того часу, зарівно під оглядом матеріялу, методи духа. Згадуючи се тепер, бачимо, що хоч зараджено тим ледви найпекучійшій потребі, то всеж таки ті тво-

ри причинили ся чимало до розширення і угрунтованя правди. Варто згадати тут замітку Дарміна про животворний вплив хибних теорій в порівнанню з убійчими наслідками хибних обсервацій; хибні обсервації збивають людей з путя, хибні теорії побуджують людей до правдивих теорій.

Змаганя підняті в таким благороднім намірі не заслугоують певне на глум, на який за наших часів пробовано їх часом підіймати. Цікаво справді, що одна із найнікчемніших напастий появила ся саме з боку одного з найрештійших оборонців правовірности. Такий визначний заступник віри, як о. проф. Цеклер висловлює ся про теорію пляновости й її подвижників ось-як: в їх понятю земля подабає на великий та дешевий базар і людovu кухню, а Бог на популярного професора раціоналіста. Вискази того рода дуже несправедливо осуджують таких людей, як Бутлер, Пелі і Чамерс, хочби світогляд теперішніх мислителів випередив їх не знати як далеко¹⁾. Але хоч коло як благородного діла заходили ся ті люди, то всеж таки показувало ся що раз виразнійше, що вони будують на хитких підставах.

Давно, ще в сімнацятім віці, бистрі теологи почали добачувати такі поважні труднощи, яких перед тим ніхто не подибав іще. Видко було що раз виразнійше, що число ріжних родів було значно більше, як люди до того часу думали. Що раз і що раз виразнійше виринала давна трудність уявити собі, що Господь сотворив кождий із сих незлічених родів своєю всемогутньою рукою, приводив кожде із них перед Адама, аби його назвав, та що кожде з них по парі або по сім штук було в ковчезі. Однак сполучені із сим труднощи були нічим у порівнанню з питанем, як се звірі розповсюднились по світі. Вже в перних часах розвою церкви се питане будило поважні сумніви, найпаче-ж у могутнім умі св. Августина. В своїй *De Civitate Dei* застановляє ся він над сим питанем ось-як: »Але заходить питане дотично тих усіх родів звірів, яких чоловік не освоїв, які

1) Незвичайно цінну і інтересну студію про повстанє насікомих із стерва див *Osten - Sacken, On the Oxen-born Bees of the Anciento, Heidelberg, 1894.* Див. також *Lange, Geschichte des Materialisches.* Куплет Гетого звучить: „*Welche Verehrung verdient der Weltenerschoepfer, der gnadig, Als er den Korbaum erschuf, gleich die Stopfel erfand.*”

не вийшли із землі, як вовки і інші звірі того рода... Як вони могли дістатися до островів по потопі, що знищив усі сотворі-ня не заховані в ковчезі? Правда, можна припустити, що деякі могли доплисти до ближчих островів, але деякі острови лежать так далеко від країв континентальних, що видаєся неможливим, аби який звір міг доплисти до них. Віримо, що деякі звірі міг зловити чоловік і завезти їх до тих островів, на яких задумав поселитися, аби потім мав утіху з ловів; але й сего годі заперечити, що перенесене могло стати ся за справою ангелів, яким Господь приказав або дозволив се зробити».

Однак тепер трудність ся виросла до розмірів, про які ніколи й не сніло ся св. Августинови. Причинили ся до того найбільше порожджі Колумба, Васко де Гама, Магеляна, Амеріґа Веспуччі і інших мореплавців з часу відкриваня земель. Ще більші трудности вийшли, коли пізнано великі острови океанів полудневих. Кождий мореплавець привозив до дому вісти про нові роди звірів і раси людей, що живуть по тих частях світа, про які теологи, опираючи ся на вислові св. Павла, буцім евангеліє дійшло до всіх країв, заявили, що там людей бути не може. Врешті й теологічній уяві не так легко було зрозуміти, як ангели на приказ Бога могли порозносити звірів по цілім світі, пустити метатеріум у полудневій Америці, археоптерікса в Европі, орніторінха в Австралії, а опоссума у північній Америці.

Перший звернув увагу на сю нову трудність визначний езуїтський місіонар Йосиф Акоста. В своїй природничій і моральній Історії Індії, виданій в 1590 р., показав ся він чесним і ясним. Хоча в більшій часті залежний від поглядів св. Письма, то всеж таки вспів він виломатись не з під одного. Богато клопоту спричинило йому розповсюднене звірів. Виказавши безпідставність інших гіпотез св. Августина він сміло каже: »Хто годен уявити собі, що людям хотілось би возити лиси аж до Перу, особливо той рід, що називає ся «*acijas*», найплюгавійший зі всіх, які я бачив? Так само хто скаже, що люди перевозили тигрів і левів? Справді на саму гадку про се сміх бере. Аджеж досить було, коли люди нераз гнані проти своєї волі бурею в далеку і незнану дорогу, вспіли своє власне жите у-

ратувати, не згадуючи вже про заходи сполучені з перевозом вовків і лисів, з їх годованєм у дорозі».

Під впливом сеї назви фактів видав у 1667 р. Авраам Миліус у Женеві свою книжку »Про початок звірів і мандрівку на родів«. І в тій книзі, так само як у Акости, видко, як відкрите Америкн захнтало і підкопало загально прийнятий сьвітогляд. Книжка вийшла зі спеціальною апробатою Зальцбурського епископа, і знаходимо у ній уже нияк на те, що розв'язку цілого питання можна знайти в тексті сьв. Письма: »Нехай земля по свойому плоднть животинок«. Далі каже Миліус, що давні філософи годять ся з Мойсеєм і що »земля, вода, а особливо тепло сонця і животворного неба разом із намулом і гинлю, яка видко привязана до землі всюди, може причинисвати ся до плодження риб, земних звірів і птахів«. — З другого боку хто думає, що чоловік може мати той сам початок, що звірі, для того він не має милосердя. Однак Миліус застановляє ся передовсім над розповсюдженням звірів. Богато гризоти причинюють йому численні роди знайдені в Америці і на далеких островах океана, — роди зовсім не знані на ниньшних континентах, — а очевидно найбільше клопоту причиняє йому обставина, що ті роди, розповсюджені в тих дуже далеких частях землі, не живуть у сусідстві горн Арарату. Він признає ся до того, що найтруднійша часть цілого проблему; се пояснене розповсюдження звірів. Коли припустити, що птахи могли перелітати до Америки, а риби доплисти, питає ся: . »А щож зі звірями, котрі не плывуть і не літають?« Але навіть дотично птахів він запитує: »Невже-ж нема без кінця таких крилатих створінь. які літають так помалу і тяжко, і так боять ся води, що не відважили ся би перелетіти навіть через ширшу ріку?« Дотично риб каже: »Вони дуже нерадо покидають родинні води« і згадує про деякі недавно описані американські і східноіндійські риби, зовсім не звісні на ниньших континентах, яких існуванє не можна вичислити ніякою теорією природного розповсюдження.

Дотично гадки, що земні звірі могли розповсюдитись по землі за посередництвом чоловіка, для його пожитку і приємности, питає: »Хто важив би ся забрати на свій корабель різні роди левів, медведів, тигрів та иньших лютих і хижих со-

творінь? Хто зважив-би ся їхати з ними? Хто бажав-би розводити кольонії таких звірів у нових, принадних краях?» Він приходить до висновка, що рослини і звірі виводять ся на тій землі, де їх подибуємо. Погляд сей підпирає він цитатами уступів із двох повістий у книзі Битія, з яких виходило-би, що земля і вода мають якусь плодючу силу.

Ще трудніші часи для теологічних поглядів настали у вісімнацятім віці. Для порішення сего питання висказав визначний Бенедиктинець Дон Кальмет у своєму »Коментарі« погляд, що всі відміни доного роду творили первісно лиш одну відміну, і на тій підставі пояснює, як усі звірі змістилися в ковчезі. Наука ся, хоч яка небезпечна для правовірного світогляду і виходила на поважний розкол від основної науки церкви, держала ся між мислителями, бо в другій половині того віку приходить ся застановити ся над нею навіть Ліннеєви. Що прагда, вже був час, аби придумати якусь нову теологічну теорію. Сам великий Лінней, хоча заявив ся був за відрубність відмін, завдав смертельний удар старій доктрині. В своїм творі *Systema Naturae*, виданім у половині вісімнацятого віку, вичислив він чотири тисячі відмін звірячих, а тим самим у всіх мислячих людей зросла до неможливости трудність, аби Адам міг кожду з них назвати і щоб усі було можливим помістити в ковчезі. Але на тім не скінчив ся ще клопіт, бо число ріжних відмін зростало далі швидко, просто незмірно, аж один із сучасних визначних авторитетів у зоології заявив: »На кождий вичислений Ліннієм рід знають теперішні природознавці найменше по пятьдесят відмін, а число відмін іще не звісних певно перейде число відмін уже описаних«.

Вже заповідала ся в церкві не аби яка праця, бо треба було сто шістьдесят окремих чудес з боку Сотворителя, аби зробити сто шістьдесят відмін земних шкаралупіїв, знайдених на самім невеличкім острові Мадейрі, а тисяч чотириста окремих чудес, аби витворити такеж число осібних відмін одного звичайного рода шкаралупня.

Що раз то труднішим ставало питане географічного розділу звірів. Небезпека для теологічних поглядів збільшала ся ще в міру того, як ішли відкриття по ріжних частях світа. При

крі питання насувало істноване лїнивця в Америці: яким чином такий лїнний звїр покинув зовсім околиці Арарату і переселив ся так далеко? Дослїди в Австралїї і на сусїдних островах погіршили справу ще більше, бо в тих околицях відкрито цілі ца; ства звїрів зовсім відмінних від тих, що живуть по иньших частях сьвіта. Строгим теольогам не легко приміром прийшло ся пояснити таке питанє, що кенгуру міг бути в ковчезї, а тепер подибуєть ся тільки в Австралїї. Скакун із нього, що правда, не аби який, але якими скоками міг він стрибнути через гори, степи та океани на той далекий контінент? Колиж-би прийняти за підставу теорїю, що в тих часах через широкі простори, якими відділена Австралїя від найблизшого контіненту, вів мурований гостинець, то для чого льви, тигри, верблюди і каменюпарди не знайшли його або не промостили собі туди дороги?

Оттим-то під koniecь вісімнадцятого віку з теольогїчної теорїї лишило ся термітя. Розумнїйші теольоги вижидали. Нерозважнї не жалували проповідий, якими хотїли викорїнити з лукавих серць недовїрство; не жалували доносїв на »Фальшиво так названу науку«, нї завзятих запевнень, що »Біблїя єдино правдива«, під чим розумїло ся, що єдино правдивим має бути те її розумїне, яке вони одержали в традицїї.

В половинї дев'ятнадцятого віку всї мислителї побачили виразно, що ціла теольогїчна наука про сотворене, хоча її ще всюди для захованя форми проповідано, безнадїйно пропаша. Такї впливовї люди, як кардинал Віземан у римськїй церкві, декан Боклянд в англїйськїй і Гуго Мілер у шоттляндськїй намагали ся по геройськи бодай дещо з неї вратувати, однак безуспїшно. Отся непохитна тевтонська і англосаксонська сумлїнність, найкрасша спадщина, яку середнї віки лишили христїянству, удержала ся в прастарих заборолах теольогїчної науки, унїверситетах. Не порадила тут нї могутня льогїка єпископа Буллера, нї запопадлива діалектика архїдіякона Пелї. Так само, як ряд мислителїв астрономїв від Коперника до Нютена повалив давню астрономїю, в якїй земля була центром, а Всемогущий сидячи понад твердю небесною правив власноручно рухами небесних тїл, так само тепер ціле поколїне мислите-

лів біологів перевернуло давній погляд, що Творець придумував і виробляв усі сотворіння для погодження потребам і цілям чоловіка. Вони розвили систему зовсім иньшого рода і про се буде бесіда далі.

III. ТЕОЛЬОГІЧНІ І НАУКОВІ ТЕОРІЇ ПРО ЕВОЛЮЦІЮ В ЖИВІЙ ПРИРОДІ.

Ми бачили доси, яким чином у людстві виробила ся віра, що весь сьвіт і мешканці його сотворені від разу в скінченній формі сотворителем у людській подобі і з людськими прикметами, який буквально силою свого слова покликав матерію до істнованя, послугуючи ся при тім своїм горлом і устами, формуючи і укладаючи її своїми руками і пальцями.

Ми бачили, що сей погляд зайшов до нас із далека; що він жив у культурі халдейсько-вавилонській і єгипетській і мабуть у всіх иньших, найважнійших із звисних нам цивілізаціях; що голові риси того погляду перейшли з часом у сьвяті книги Гебрайців, відси в давню християнську церков, де теологи протягом середніх віків розвили її і удержали аж у новітні часи.

Однак, коли погляд сей розвивав ся протягом тисячів літ, працею благородних і розважних поколінь, рівночасно розвивали ся також иньші гадки, як видавало ся, рівні, старі, що часом із тим поглядом сходились, а часом ставали у суперечність, — гадки, що всі сотворіння разом чи окремо, се тільки плоди зросту, — гадки про еволюцію.

Погляд сей у ріжних формах став могутним фактом троха не у всіх більших древніх теологіях і філософіях. Між усіми народами, що доросли до більшої умової сили, удержувала ся гадка, що відповідно божому »стань ся« з водяного хаосу утворила ся земля, а море і земля сплудили своїх жильців.

Знати се зовсім виразно в тих халдейсько-вавилонських, записках, відчитаних недавніми роками, про які вже була згадка. Бачимо в тих записках водяний хаос, що під божим впливом видає із себе землю і її жильців; зразу звірі морські, а далі земні, — і то розділені на три роди, в загалі ті самі, як вичи-

слегі в гебрайських переказах. Протягом різних степенів пра-ді халдейський сотворитель називає свій твір »гарним« зовсім так само, як гебрайський сотворитель у наших вчасних, пізнійших переказах називає його »добрим«.

В обох оповіданнях понад цілою вселенною лідиімаєть ся твърдий склепний звід небесний; в обох насамперед сотворено сьвітло, а небесні тіла подавано потім »на знаки і пори року«. В обох особливо сьвяте значіне має число сім і на тій основі опираєть ся поділ часу і багато дечого иньшого. Додати можна, що крім багато иньших рисів у гебрайськім оповіданю, взятих очевидно із халдейського, в обох після повісти про сотворене наступає легенда про »упадок чоловіка« і потопу, з яких чимало подробиць очевидно перейшло в легко зміненій формі із халдейського оповідане в гебрайське.

Було-б се справді хиба чудом, коли-б ті прімігивні погляди, вироблені з такою поетичною силою в давнійшій культурі над Евфратом і Тигром, не мали впливу на Гебрайців, які як раз у періоді найбільшої вразливости свого розвитку мали за учителів сусідних Халдейців. Від часу дослідів Ляйярда, Джорджа Сміта, Опшарта, Шрадера, Єнзена, Сайса і їх прихильників, ніхто вже більше не сумніває ся, що той старинний сьвітогляд коли не згодив ся, то бодай виробив ся в лоні тої первісної цивілізації, перейшов відси в спадщині до Гебрайців, і аж вони склали його в поетичну цілість,¹⁾ яка виказує всякі суперечности, та основуєть ся головно на монотеїзмі і становить один із найцінніших скарбів давної думки захованої в книзі Битія.

Таким то чином жерелом могутньої теологічної творчости був, що правда, погляд просто матеріалістичний, віра в сотворене буквально при помочи рук і пальців або голосу Творця: сей напрям набирив з віку на вік що раз то більшої сили завдяки писаням отців, докторів і вчених сьвящеників зарівно ка томицької як протестантської церкви, та всеж таки не пропадає і напрям меньше виразний, все замітний, а часами зовсім відрубний, нахил до віри у процес еволюції.

1) Д. Вайт на сьому пункті поміняєть ся о стільки, що прастарі вавилонські епопеї з погляду поетичности і яркости красок стоять звичайно далеко вше від тих гебрайських копій, що перероблені рабінами з виразною релігійною та моралізаційною тенденцією війшли в склад книги Битія. — І. Ф.

Проф. Сайс з Оксфорду, найбільша повага між ученими на тому полі, висказав недавно погляд, що халдейсько-вавилонська теорія була без сумніву жерелом подібної теорії, яку викладав йонський філософ Анасімандер, і що до грецьких мислителів перейшов той погляд від Вавилонців через Феікіяни. Він признає також, що з того самого жерела походять і головні зариси обох оповідань, поданих у першій книзі свв. Письма, а під сим оглядом годять ся всі найвизначійші християнські ассириологи.

Правда, що ті наші священі повісти суперечні між собою. Імению в одній часті першої або ельогістичній повісти, поданої в першій главі книги Битія, риби, водяні звірі і птиці видає вода (Битія I. 20); в відповідній часті другої або ягвістичній повісти, поданої в другій главі Битія, гворить ся, що зарівно земні звірі, як і птахи сотворені не з води, але з землі (Битія II., 19). Діалектичний штуці отців церкви не трудно було вияснити сю суперечність. Але рівночасно звернули вони увагу на первісну ідею, яка під впливом сих обох легенд набрала ще більшої сили, перейшла через голови цілих поколінь найвизначійших мужів церкви, і таким чином запевнила собі на протях цілих віків коли не широкий, то певний вплив в користь теорії еволюції.

Однак було ще инше старе жерело еволюційних ідей. Розумні люди давніх культурних народів, що розвили ся понад великими ріками в теплійшому підсою, завважили, що безліч простійших животиин могло покликати до життя божество-сонце, переходячи в повній своїй силі понад водою і землею. Особливо в Єгипті бачили люди, що під впливом тої божеської сили плодило ся в намулі Нілю »без числа хробів«. Звідки до давньої віри, що чоловік і звірі взяли ся »з початку« на божий приказ із мертвої матерії, прилучив ся ще й погляд, що багато меньших звірів, а особливо насікомих, узяло ся дорогою пізнійшої еволюції, викликааних по первіснім сотвореню з ріжних жерел, а головно з матерії в стаї гнилизни.

Той грубий, давній погляд причиняв ся без сумніву до вироблення оснвов кращої еволюційної теорії у давніх Греків. Анаксимандер, Емпедокль, Анаксагорас і найбільший із них, А-

рістотель, розвили його, як бачимо, наближаючи: не раз навзгад до деяких правд, які пізнано пізнійше на основі дослідів. Особливо Арістотель прийшов був зарівно дорогою міркування як обсервації до таких вислідів, що коли б думки в Греції могли були довше розвивати ся свобідно, хто зна чи вже давно не було б знане біології стануло на тій ступні, на якому стоїть тепер у світі. Філософ той дійшов був власне до новочасної засади, що висші організми розвивають ся із низших, і висловив далекою засаду „удосконалювання” в природі.

Поява християнської теології загалом поклала кінець сим змаганням до розвитку ще чистішої науки про еволюцію, але лишив ся давий грубий погляд і типовим його зразком треба признати науку св. Василія Великого в четвертій віці. Міркуючи про сотворене каже він, що на божий приказ „одержала вода плодючу силу,” з замулу і болота виводили ся жаби, комахи і хрущі; запевнюють нарешті, що той сам голос, який дає сю енергію і плодючу силу землі і воді, творити-ме успішно до кінця світа. Подібні погляди ширив св. Григорій з Нісси.

Ті погляди визначних отців східної церкви мали ще більший вплив на великого отця західної церкви. Св. Августин, що звичайно строго придержував ся букви святого тексту, відкинув із погордою віру в такий самий процес сотворення, яким майстер виробляв коробку з гарнітуром дитячих іграшок. У своїм коментарі до кн. Битія каже він: Дитиством було б вірити, що Господь виліпив чоловіка з пороку матеріальними руками. Бог аї не ліпив чоловіка, аї не дихав на нього ротом і устами.”

Далі радить св. Августин прийняти давню теорію еманации або еволюції, доказує, що „деякі дуже маленькі звірики могли не бути сотвореними пятого і шестого дня, але вродили ся пізнійше з гнилої матерії,” доказує, що навіть і в тій випадку сотворив їх Бог, говорить, що в безпосередно сотвореній природі містить ся й далі творча сила, і згадує про роди звірів, „яких чи сло розвило ся пізнійше.”

В його великому трактаті про Трійцю, творі, на який він присвятив трицять найкращих літ свого життя, бачимо повний розвій того погляду. Широко розвиває він науку, що в сотво-

ренню живої природи було щось на подобу зросту, що хоч первісним творцем був Бог, всеж таки він творить, при помочи посередних причин; на решті намагаєть ся доказати, що Бог дав певним субстанціям силу видавати певні класи ростин і звірів¹).

Ст наука про розвій під впливом другорядних причин, крім безпосередного сотвореня, зростала в корисних обставинах завдяки вимогам самої теології. В міру як придивлювано ся до органічного світа, показувало ся, що священна повість за надто тісна, аби витолкувати істноване великого числа малесеньких животин, крилатих сотворінь і насікомих. Показувало ся що раз то труднішим погодити повагу Всемогучого з цілим заходом потрібним до приведеня кожного сотворіня окремо перед Адама, щоб йому дав імя; аби витолкувати, як Адам слабими людськими засобами міг дати собі раду з названем кожного сотворіня; або як у Ноевім ковчезі могли вони всі помістити ся разом із потрібною для них поживою, і врешті, чи взято до ковчега по двоє, як подає одна повість, чи по семеро із кожного роду, як подає иньша.

Особливо багато клопоту справляли недостаточні розміри ковчега. Оріген пробував пояснити се запевненем, що стопа була тоді шість разів довшою, як тепер, Беда толкував, що Ной міг викінчити такий велитенський корабель працюючи над ним сто літ. Дотичнож поживи, яку набрано, казав, що треба було її більше, як на один день, бо Господь міг приспати звірів або зробити яке будь иньше чудо, силою котрого однодневна пожива вистала; він іще більше улекшив віру через се, що зменшив число звірів забраних на корабель, покликуючись при тім на те-

1) Про халдейські погляди на сотвореня дивн George Smith, *Chaldean Account of the Genesis*, New York, 1876, ст. 14, 15, і 64—86; также Sayce, *Religion of the Ancient Babylonians*, Hibbert Lectures за 1887, ст. 371 і иньші; про упадок чоловіка вавилонське стовпотвореня, святе число сім і т. п. дивн также Деліч, додаток до німецького перекладу Смита, ст. 305, і д., далі Schrader, *Die Keilinschriften und das Alte Testament*, Giessen, 1883, перші глави; Jensen, *Die Kosmologie der Babylonier*, ст. 9, 304—306. Про семидневний тиждень у Халдейців і спочинок сегого дня дивн Delitzsch, *Beigaben zu Smith's Chald. Genesis*, ст. 300 і 306; про св. Василія В. дивн його *Hexameron* і *Homiliae VII-IX*, про св. Августина та його праці про кн. Битія дивн *De Genesi contra Manichaeos*, кн. II, глава 14; *De Trinitate* кн. III, гл. 8 і 9 і врешті дуже добрий підручник Osborn, *From the Greeks to Darwin*, New York, 1894, Гл. II. і III.

орію св. Августина про пізнійший витвір насікомих із стерва.

Нема сумніву, що отсі теологічні вимоги спонукали головно св. Ізидора Севільського, в сьомому віці до того, що опираючи ся на св. Василю і св. Августина, поклав сю теорію основою великого енциклопедичного твору, в якому достарчив матеріялу до міркованя про Бога і природу для цілого ряду поколінь. Він познайомив теологічний сьвіт ще докладнійше з наукою про посередне сотворене такими прикладами як сей що „пчолы повстають із гнилої телятини¹⁾, хрущі з кіського стерва, по леві коники з мулового стерва, скорпіони із раків,” а щоб сильніше підперти науки про таку переміну, розводить ся над біблійним оповіданем про Набуходоносора, який очевидно сильно запанував над середньовічною наукою, і запевнює, що деякі люди перемінювали ся в звірів, особливо в свиний, вовків і сови.

Наука про додаткове сотворене зростала далі в силу, аж у двацятomu віці Петро Льомбард у своїому теологічному підручнику, що мав такий могутній вплив на вироблене теологічних поглядів, зазначив строгу ріжницю, яка заходить між звірями витвореними із стерва, і тими, що сотворені з землі і води. Перші, каже він, сотворені „посередно,” а другі „безпосередно.”

В дальшому віці підняв сю гадку св. Тома з Аквіну і йому то завдячує вона по правді остаточне викінчене. В своїй *Summa Theologiae*, яка лишить ся найбільшим твором середньовічної гадки, він приймає погляд, що деякі звірі походять із гнилих тіл рoстин і иньших звірів, і каже, що творить їх животворне слово Бога або безпосередно або посередно. Той погляд доповнює він словами: „Господь не сотворив нічого зовсім нового по шести днях призначених до твореня, однак все що розвило ся, містить ся вже в творах тих шести днів” і каже, що навіть нові роди, коли які показують ся, жили вже перше утаєні в певних творчих прикметах, так як звірі творять ся із гнилі.”

Таким чином вироблена ріжниця між сотворенем „причиноним” або „посередним” і „матеріяльним” або формальним стала пізнійшим коментаторам у великій пригоді. Коринило а Ля-

1) Се зрештою одна з єгипетських казок, яку знав і віршами обробив уже Вергілій у своїх *Георгіках*. — І. Ф.

підє розширив її кажучи, що деякі звірі не були сотворені „абсолютно,” але тільки „витворені посередно” і сю гадку розвинув триста літ пізнійше Августин Евгубій, кажучи, що коли первісна творча сила викликала землю і воду, Всемогучий зробив світло знярядом усього будучого твореня і від того сьвітла пішло все иньше.

Отся вся „фальшиво так названа наука,” так знадливо розвита наймогутнійшими умами церкви, а про те така хитка, що великий Апостол, здавало-б ся, предвидів її у своєму славнозвісному засуді, видаєть ся з далеку справді нешкідливою. А все-ж таки неодному сторожеви „святого скарбу обявленя” в церкві навіт такий незначний зворот від утертого головного шляху видав ся небезпечним. Їм видало ся, що науку про посередне сотворене розтягає ся до небезпечних розмірів. Так із початком сімнацятого віку бачимо, що визначний еспанський Єзуїт і теолог Суарец осуджує її і називає св. Августина за піддержуване сеї науки еретиком.

Однак саме тоді не було небезпеки для давнійшої науки. Головна теологічна струя мала таку силу, що все лишило ся на сьвітї по давньому. Біблійна теологія снувала дальше павутине із свого нутра, і всі поменчі теологічні комахи запутували ся в ньому; тільки подекуди сильнійші мислителї розривали пута і де в чому помагали розпутувати їх і иньшим.

Під кінець середніх віків, хоч реформована церков і як вірно держала ся букви св. Письма, відроджене наук і великі подорожі витворили атмосферу, в якій почали набирати сили кращі погляди на питання природи. У всіх напрямх, на кождім полі робили люди відкритя, а за ним ішло, що загальні теологічні погляди показували ся що раз то вузшими.

Насамперед треба згадати з пошаною Джіордана Бруна, бо він зачав розвивати знову далі ті ідеї Греків, які спинили ся були більше як на тисячу років через систему виснувану із св. Письма, отцями і докторами церкви. Правда, що його слова були за гальні і загадкові, але сей недостаток годить ся йому простити, бо ж він бачив ясно, чим нагородять його за ясніщі погляди. Нагорода справді не минула його навіт за ті недокладні вислови, коли під кінець девятнацятого віку тямущі люди з цілого сьві-

та здвигнули йому спільними силами пам'ятник на тім місці, де спалила його римська Інквізиція звиш триста років тому назад.

По смерті Брунова протягом першої половини сімнадцятого віку взяв провід людської думки мабуть Декарт. Його теорії, хоч тепер пережиті, стались тоді могутнім товчком до дослідів. З великою силою генія голосив він науку еволюції в механічній формації соняшної системи і завдяки його методі скріпила ся наука про еволюцію загалом. На жаль жив він у безнастанній тривозі перед переслідуванем, зарівно з боку протестантів як і католиків, так що старав ся пильно прислонювати, а навіть скривати свої гадки. На час його дитинства припало страчене Брунона, а будши в силі віку бачив він усі ступні боротьби клиру з Галілеєм. Він бачив, як за проводом теологів один університет за одним осуджував його твори і клав їх на римський Index. Хоч які нові і влучні винаходив він докази істнованя Бога, хоч як понижував себе перед Єзуїтами, його осудили зарівно католики як протестанти. Мабуть від часів Роджера Бекона ні одного великого мислителя не прибила ще й не здавила так сильно теологічна перемста.

Під кінець того самого віку иньший великий мислитель, Ляйбніц, хоча не проголосив повної науки про еволюцію, всеж таки подав імпульс до неї поглядам противним усьвященій вірі в незмінність родів — себ-то побожним поглядом, що кожда відміна в звірячому королівстві живе тепер в такій самій формі, в якій вийшла з рук Сотворителя, охрещена Адамом і перехована в Ноевім ковчезі.

Подибала його кара з рук церкви кілька років пізнійше, коли Єзуїти в 1712 році ударемнили його пробу заснованя Академії наук у Відні. Цісарські власти засипали його почестями, але попи, правлячи зі сповідальниць і проповідниць, не дозволили йому помагати ближнім у пізнаваню божих правд, що проявляють ся в природі.

Спіноцу, Юма і Канта годило-б ся також згадати між тими, що своїми гадками, хочби навіть хибними де в чому, могли-б були причинити ся чимало до розвою яснішої теорії, колиб була на се тільки дозволила неприхильна атмосфера. Та ми зупинимо ся на одній появі. Кілька років по смерті Ляйбніца виринув

у Франції дослідник природних наук, що правда, значно менше впливовий від попередніх, якому вдалось зробити рішучий крок наперед. З початком вісімнадцятого віку Бенуа де Майє, блискучий кавалір, але при тій широких поглядів і докладний дослідник природи почав роздумувати спеціально над початком звірячих і дійшов до теорії до гадки про переміну одних родів у інші і далі дійшов до теорії еволюції, в якій уже зазначені деякі важні новочасні погляди. Він рішучо, хоч часом безкритично, толкував про теперішні роди як про модифікацію їх предків і поклав виразні зариси оснoвних поглядів новочасної геології, а то, що будову земної кулі треба студіювати на підставі теперішнього розвою природи.

Одиак попав ся він між два ряди противників. З одиого боку церкви власти накинулись на нього як на вільнодумця, з другою боку Вольтер підняв його на глум як сьвятошу. Чуючи, що найбільша небезпека грозить йому від правoвірних теологів, де Майє пробував спасти ся перекрученням свого імени в заголку книжки (Теліамед) і таким укладом передного слова і посвяти, що на випадок переслідуваня він міг представити се за звичайну фантазію. Оттим-то назвав він свій твір мрією вченого Індійця, що переповів її християнському місіонареви. Але сей плян не придав ся ні нащо. Позволив він індійському вченому піддати гадку, що розріжені в книзі Битія дні можуть бути довгими періодами часу. І сей погляд, обік інших, рівно страшних гадок показав ся вбійчим. Хоча його книга була зложена в 1735 р., то не вийшла аж в 1748, — три роки по його смерті.

З другою боку рівно обурилась поступова теологія Вольтера. Найдені на високих горах копальні остиаки були для де Майє доказом, що гори ті находили ся колись під морем, натомість Вольтер, добачаючи в тій аргумент за потопом Ноя, підняв нового мислителя без милосердя на глум. На нещасте деякі сьмілі помисли де Майє надавались чудово для сарказму Вольтера. Годі приміром уявити собі кращий матеріал, як поважно висловлена теорія, що першим людським сотворінем була русалка.

З відти й пішло, що між сими двома крайніми становищами теології і філософії де Майє мусів ждати на признає аж до

недавня, коли найбільші вчені Англії і Франції віддали йому односторонню справедливість. Всеж таки праця його навіть за життя не пішла на марне. Робіне і Бонне розвивали щасливо його думки в тім самім напрямі.

В другій половині вісімнадцятого віку наперек сим змаганням ляг великою колодою — авторитет Ліннея. Се був найвизначнійший природознавець свого часу, чоловік широких поглядів, строгий мислитель. Однак атмосфера, в якій він жив, обертала ся і з якої черпав силу, була пересякла біблійними поглядами, і се відбило ся на його способі думання.

Ще нині, коли відвідаєте гріб Ліннея, при вході до прегарної катедри в Упсалі через полудневий портик, побачите над ним викувану в камені гебрейську легенду сотвореня. В серії медаліонів Всемогучий в людській подобі dokonує день по дні діла сотвореня. За порядком кладе він на своєму місці твердь небесну, з водами понад нею, сонце, місяць і звізди на ній, під нею звірі, птиці і рослини, і кінчить свій труд виліпивши чоловіка з грудки на земному падолі і винявши з його боку жінку. Певно, що Лінней ідучи нераз до церкви осьміхав ся на вид сих дитинячих зображень, та ніколи не був він у силі виломати ся з під власти зображеної там гадки. Деколи, супроти трудностей, в які заходила правовірна теорія, він відважував ся на деякі невеличкі уступки. Під кінець життя він боязно виступив із гіпотезою, що всі відміни одного роду становили при сотвореню одну відміну. В послідньому виданю свого твору *Systema Naturae* він нишком пропустив строго правовірну науку про постійність кожної відміни, якої боронив завзято в попередніх творах. Одначе не зважив ся зложити відповідної заяви. Йому довелось зазнати на собі самому, що його зустрілоб, коли-б отверто і рішучо заявив ся був за новішими поглядами. Швидко остережено його зарівно з католицького як і з протестантського боку.

В тім самім часі, коли визначні прелати давнійшої церкви придумували похвальні проповіді для розпустних князів в роді Людовіка XV, і послуговувались у вихованю сьвященства не сказано низькою казуїстикою Єзуїта Саншеца дотично відносин мужчин до жінок, церковні власти почули себе ображеними предложеними Ліннеєм доказами сексуальної системи в рості-

нах до того ступня, що на довгі роки заборонено його писане в папських державах і в різних інших частях Європи, де клерикальний вплив мав досить сили, щоб опертись науковим змаганням. Аж 1773 одному з більше тямущих кардиналів, Зелянді, — вдалось виробити дозвіл на те, що професор Мінасі міг отворити в Римі дискусію над системою Ліннея.

Так само нахабним показав ся протестантизм. В листі до Ельоя оповідає Лінней про закид, який зробив науці один із визначних лютеранських прелатів Швеції, єпископ Сведборг. З різних країв Європи понадходили були до королівської Академії наук докладні описи, що вода змінила ся в кров, а правомислячі святишеники побачили в тім доказ божого гніву зверненого очевидно проти тих країв, де показались ті чуда, а можливо і проти цілого світа. Коли таке чудо показало ся в Швеції, Лінней розглянув його старанно і пересвідчив ся, що вода зачервоніла ся від великої маси дрібних насікомих. Єпископ довідавши ся про таку розвязку сеї загадки, виступив проти неї ворожо. Се наукове відкрите назвав він „чортівською пропастю” (*abyssum Satanae*) і заявив, що „червінь води не природна,” а „коли Господь дозволяє на таке чудо, тоді Сатана, а разом із ним його безбожні, зарозумілі, зухавлі і світські знаряди хотілиб показати, що се не значить нічого.” Перед таким нападом Лінней подав ся. Він сказав свому кореспондентови, що „трудно сказати що-не-будь про сю справу” і заслонив ся заявою: „Певне, що се не аби яке чудо, коли стілько міліонів животин може від разу розмножити ся,” і „без сумніву свідчить се про премудрість і силу Безконечного.”

Великий природознавець, постарівшись і упавши на силах під тягаром наукової праці, не здужав оперти ся довше сучасній теології. Він піддав ся врешті під її прикази, а хоча змінив де в чому, як ми бачили, свої правовірні погляди та поклав їх нишком основою остатного видання свого великого твору, то все-ж таки не проявив ніяких спеціальних змагань, щоб доказати їх перед світом. Видавалось отже на внї, що він і далі держить ся доктрини, буцім-то всі існуючі відміни сотворені Всемогучим „на початку,” і що „від початку” не появились ніякі нові відміни.

Однак навіть його великий авторитет не був у силі задержати

ти зріст повеї. Що-раз більше прибувало відміи, що-раз трудніше приходилось толкувати на підставі давної теорії ново стверджені факти їх географічного розділу, що-раз більше відчували люди, що вселенна і природа існує силою иншого процесу, як спеціального сотвореня „на початку,” і виринало пекуче питає: „силою якого саме процесу?”

Протягом цілого вісімнадцятого віку один чоловік працював над природною історією, що міг був причинити ся чимало до розвязки того питання: сим чоловіком був Бюфон. Він визначав ся незвичайною бистротою дослідів і думки, а його дар представлення висновків досліду і думки свідчив про геїя. Він попав на гадку еволюції в природі на підставі переміиности родів і був-би певно поступив у тім напрямі далеко. Але й йому дали также почути силу теології. Поки подавав принадні описи звірів, церков давала йому волю; коли-ж одначе став висловувати правди філософічної ваги, обернулись на нього батареї Сорбони. Дали йому до зрозуміння, що згідно зі святою правдою, „обявленою церкві” „на початку сотворив Бог небо і землю,” і що все було сотворене на початку світа. За голошене таких правд з науки природної історії, про які тепер нікому не сміють ся сумнівати ся, його, як показало ся, запізвано перед теологічний факультет, прииеволено відкликати їх прилюдно і той відклик напечатати. Признав він там, що „відпираю ся того всего в моїй книжці, що дотичить утвореня землі, і загалом усього, що може бути противним оповіданю Мойсея”¹⁾.

Але той тріумф халдейсько - вавилонської легенди про сотворене, яку церков одержала в спадщині, не на багато придав ся. Під кінець вісімнадцятого віку почали мижити ся без кінця не тільки миговажи і натяки на сю або иньшу частину великої

1) Про Декарта і його відносини до теорії Коперника диви Laisset, Descartes et ses Precurseurs; также Fouillee, Descartes, Paris, 1893, гл. II і III; иньші вчені наведені в розвою астрономічних поглядів. Про його відносини до теорії еволюції диви Principes de Philosophie, 3-eme partie §. 45. Про De Maillet-а диви Quatrefages, Darwin et ses Precurseurs francais, гл. I, а також Perier, La Philosophie zoologique avant Darwin. гл. VI, див. також прегарну статю Гекслі Evolution в Енсукл. Brit. Заголовок книги De Maillet звучить: Telliamed, on Entretiens d'un Philosophe indien avec un Missionnaire francais sur la Diminution de la Mer, 1748 і 1856. Про опір католицьких і протестантських властей проти системи Ліннея див. Alberg, Life of Linnaeus, London 1888, стор. 143—147 та 237.

еволюції науки, але появили ся навіть її готові системи і то з найріжнійших таборів. Найзамітніші були погляди Еразма Дарвіна в Англії, Мопертю у Франції, Окена в Швайцарії, Гердера, а найвлучніші були гадки Гете в Німеччині. З поміж сих мислителів треба особливо згадати двох: Тревірана в Німеччині і Лямарка у Франції. Їм обом, хоча незалежно від себе, вдало ся посунути сьвіт у напрямі еволюції дальше, як загалом було зроблено перед ними.

В 1802 вийшов твір Тревірана про біологію, де автор підносить, що з первісних простих форм життя витворили ся дорогою ступневого розвою всі вищі організми; що кожде живе створіне має змогу приміювати свій вступ до внїшних впливів, і що ні одна відміна справді не вигибла, тільки кожда з них перемінила ся в якусь иньшу відміну. Під ту саму менче більшу пору, вийшли Лямаркові *Recherches*, а троха пізнійше його *La Philosophie Zoologique*, що внесли в процес еволюції новий фактор — участь самого звіряти в змаганнях до розвою відповідного новим вимогам. Висновки, до яких приходить Лямарк, зводять ся до отсих точок.

1. Житє має нахил збільшувати кождий живий організм і всі його части до межі установленої прикметами того організму.

2. Нові потреби витворюють у звірів нові органи.

3. Розвій тих органів стоїть у пропорції до їх ужиткованя.

4. Нові зміни в розвою можуть переносити ся на нащадків.

Його славнозвісні приміри для ілюстрації сих поглядів як ось той, що кожде нове покоління жїрафи має щораз довші шії через те, що натягає ся, аби досягнути високо виросле листє, а кожде нове покоління кенгурів має щораз то довші і сильніші задні скоки, бо мусить держати ся просто при скаканю, викликували насьмішки, але вже сам комізм сих ілюстрацій причинив ся до того, що його головні висновки лишили ся людям у пам'яті.

В обох сих поглядах, хоч вони не були бездогадні, містили ся глибокі правди, в них лежав завдаток певного зросту. Погляд Лямарка, що органи розвивають ся в пропорції до їх уживаня, і його натяк, що на нащадків переносить ся все те, що

в родичів або затратилось або витворило ся під впливом відносин, став основним двигачем у розвою еволюційної теорії.

Найблишим великим наступником в апостольстві того погляду на сьвіт був Жовруа Сен-Ілер (Geoffroy Saint - Hilaire). Ще в 1795 році йому прийшло на думку, що відміни звірів і рости, то ріжні модіфікації того самого типу; він розвивав сю теорію, провіряючи її ступінево відповідно до того, як щораз більше отвирало ся перед ним знаєє природи. Припала йому доля стаюти в самому розгарі нерівної боротьби, яка трівала багато років. Чоловіком, що вступив тепер у бій, в дійсности за справу науки, але несвідомо по стороїї теології, був найвизначнійший тодішній природознавець Кюве (Cuvier). Він заслужив собі своє наукове значіє. Віддаю йому найбільші почести зарівно в ріднім краю, як і в чужині, і він показав ся їх гідним. Під Наполеоном був цісарським радником. По приверненю Бурбонів був президентом Ради публичної осьвіти і канцлером університету. За Люї-Пилипа був старшим офіцером почесної Легії, пером Франції, міністром справ виутрішніх і президентом Державної Ради. Він відзначив ся на всіх сих становищах, а проте повага, яку давали йому такі високі уряди, була нічим у порівнянню з його значієм у природознавстві. Як сьвіт широкий, признаю його найбільшим тодішнім сьвіточем і доси його слава не зівяла. Та так само як у Лінне, були у нього деякі останки теологічних поглядів на сьвіт і теологічне розуміє пляну сотворієня. До того треба згадати, що бачивши за свого житя, як неодиє теорія зродилась і упала, силою своєї вдачі не мав він довіря до теорій. Рівночасно на своїому становищі високого державного урядника, серед почестий, подиву, майже божеської пошани з боку можних, і то не тільки в державі, але і в церкві, він бояв ся, аби наука не потерпіла якої шкоди наражаючи ся церкві, яка по французькій революції підбила зиову Европу і зробила собі із неї підійжок. Оттим то зваживши се все він спротивив ся новій теорії. І так серед оплесків найвизначнійших церковних ерархів заступив він дорогу науці еволюції цілою своєю пвагою віри в давню теорію наглих катаклізмів і окремого акту творення по кождім катаклізмі.

Жофруа Сент - Ілер стояв при своїому твердо, наражаючи ся тим сьвідомо на неприхильність, поевірку, осьмієє. Про

Тревірана, що жив далеко від світа у своїй сали математичних викладів у Бремі, люди, здавало ся, зовсім забули.

Та се не могло спинити розвою еволюційних ідей. Зразу за-тамовані, впливали вони иньшим руслом у такій порі і в тако-ми місці, в яких їх найменче сподівались. Відвернені від Франції зродили буйні в Англії під впливом великих палеонтольо-гів і геольогів, яких працю довершав Ляйель (Lyell). Зросли в силу, як ніколи перед тим, спеціялісти по цілому світі, що зби-рали пильно факти і роздумували над ними так успішно, що зав-дяки їх думці теорія спеціяльного сотвореня щораз то більше щезала. Отсі ріжні потоки ширшали і прибували, аж незабаром зросли в один великий ідейний рух.

В 1813 Др. Вельс (Wells) розвив теорію еволюції основаної на природному доборі, яка мала витолкувати ріжнородности людських рас. Коло 1820 р. декан Герберт, визначна повага на полі огородництва, висловив своє пересвідчене, що роди, се ніщо иньше, як тільки тревалі відміни. В 1831 Патрік Матю (Patrick Matthews) зупинив ся на головній теорії природного до-бору в еволюції і подав той погляд до прилюдної відомости. Тай ще чимало людій в Америці і в Европі почали доглупува-тись ідеї еволюції. Однак тим усім журили ся очевидно люди, що не мали впливу. Церков мовчала. На контіненітї утвердила свою реакційну власть по дворах, кабінетах, університетах. В Англії сьвященство радувалось, що декан Корберн обжалував Мері Зомервіль і геольогів за богохульство. Сьвященик Ме-льор Бравн боров ся тим самим оружем на втіху розкольникам. В Америці легкі натяки Сілімена і його прихильників зустрілись із протестом андовських геольогів під проводом Мозеса Стю-ерта. Коли котрий з більших англійських університетів звернув увагу на нові погляди, то хиба тільки на глум.

До тих ідейних змагань прилучив ся новий елемент, коли в 1844 р. Роберт Чемберс видав свій твір *Vestiges of Creation*. Книжка була принадна і стала почитною. На погляд Чемберса тих кілька серій животин, від найстарших і найпростійших, бу-ли впливом двох окремих імпульсів, які вийшли раз на все від сотворителя. Перший імпульс дотичив житевих форм, піднося-чи їх ступнево на щораз то вищі ступні, другий імпульс спону-кував переміни в органічних субстанціях відповідно до вніш-

них обставин. Сама собою провідна гадка книжки була ідеєю еволюції достроєною до ідеї чудесного сотворення — себ-то розтягненем акту сотворення на всі часи, або теологічною верзією думок Лямарка.

Наслідки були подвійні — одні викликували веселість, другі поважні думки. Сьмішно було, що теологи чимало налякалися тої книжки; говорено голосно, що вона голосить атеїзм. Коли пригадаємо собі, якими дорогами пішов потім розвій думок, маємо вражінє, що давнішим теологам слід було „дати на боже” за те, аби вона справдила ся. Важнішим наслідком було те, що вона призвичаювала людей до віри в еволюцію як у щось можливе, а навіть правдоподібне. Оттим то ся книжка своєю появою відслужила добру службу.

Вісім років пізніше Герберт Спенсер видав трактат, у якому зіставив теорії сотворення й еволюції і навів сильні аргументи в користь остатної, показавши, що роди без найменшого сумнібу змінювали ся відповідно до обставин. Все-ж таки лиш небога то вибраних зрозуміло значіне тих ріжних аргументів, що протягом довгих років зміряли всі до одного висновка.

Д. 1 липня 1853 прочитано в товаристві ім. Ліннея в Лондоні дві праці — одну зладжену Карлом Дарвіном, а другу Альфредом Ресель-Воллесом — і се був правдивий день уродин теорії еволюції опертої на природному доборі. Тоді то раз на все зроблено фатальний вилом у великій теологічній запорі, яка обставала при постійности відмін від часу сотворення.

Історію сих праць знає науковий сьвіт на память: як Карла Дарвіна післано на університет у Кембрідж, щоб спосибив ся на англіканського сьвященника, як він покинув 1831 р. університет і прилучив ся до наукової експедиції Бігля, як протягом пяти років із нечуваною силою і бистротою розсліджував проблеми житя на землі і в морі — серед вульканів і коралевих лавиць, у лісах і на пісках, від тропікальних до арктичних околиць; як на Кап-Вердії, островах Галяпагос, у Бразилії, Патагонії і Австралії старав ся збагнути тайни природи з незрівнаною витревалістю і штукою; як повернув без усякого розголосу і забрав ся супокійно до праці, а незабаром цілий світ почав застановляти ся над його першими виданими здобутками, такими як Коралеві Лави і монографія про *Cirripedia*. А врешті, як він пред-

ложив свої праці і в слід за тим зладив ряд розвідок, які запевнили йому одно з найперших місць в історії людської думки.

Що раз то більше починає світ розуміти характер і силу, якої Дарвін дав докази в цілій своїй кар'єрі. Як він потрапив мовчати, як умів запанувати над своєю могутньою гадкою, над тою ідеєю еволюції силою природного добору, над якою працював і передумував мовчки близько двадцять літ, не зрадивши ся нічим найменчим перед світом, але працював на всіх полях, щоб зібрати аргументи за і проти, і громадив маси неоціненого матеріалу для розв'язки поставленого собі питаія.

Одному лиш чоловікови відкрив він свої гадки, д-ру Осипови Гукерови, якому в 1844 році, під запорукою тайни, подав загальні висліди своїх студій. Аж чотирицять років пізійше зайшов факт, який був доказом, що надійшов уже слушний час, — а був се лист від Альфреда Реселя Уоллеса, який на підставі знаменитих дослідів у часі від 1848 до 1858 в Бразилії і на Маляйському Архіпелязі дійшов до пізнання тої самої правди, а то ідеї еволюції дорогою природного добору. Славнозвісна історія того листу доказує, що наукові досліді зовсім не порушують найніжнійших почувань душі. В купі з сим листом післав був Уоллес Дарвінови пропамятне письмо, яке просив предложити товариству ім. Ліннея: псреглядаючи його Дарвін побачив, що Уоллес прийшов незалежно до висновків, подібних до його власних, а через те можливо відібрав йому славу; все-ж таки Дарвін показав ся лояльним для свого друга, а його друг остав усе справедливим для нього. Він прилюдно прочитав Уоллесову розвідку з його власними висновками. І день відчитання сеї розвідки, 1. липня 1858, стоїть на границі двох епох в історії не тільки знання природи, але загалом людської думки.

На другий рік, 1859, вийшла перша часть його твору в повнійшому обробленю, його книжка про Початок родів (*The Origin of Species*). В тій книзі відкрито бодай ясно одну велику тайну в лоні еволюційного процесу, якої не могли дійти довгі ряди дослідників і філософів від часу Арістотеля. Показано ділане живого механізму еволюції на трьох певних фактах: на боротьбі за існуванє серед організмів; на переживаню

найкрасше пристосованих; на дідичности; отсі факти представлено на основі таких докладних дослідів, такої широкої обсервації, терпеливого зіставлення, так ясно, чесно розумно і щиро, що відразу прикували до себе увагу сьвіта. Був се здобуток трицятилітньої праці і думок геніяльного робітника і мислителя, але було се і щось більше, — був се також здобуток праці і думок нньшого генія з перед пятьдесяти років. Книжка Мальтуса п. з. Principles of Population, якої провідною гадкою було те, що звірі множать ся в геометричній прогресії, і колиб ніщо не спинювало їх розвою, залналиб цілу землю, пішла була в непамять і згадувано її тільки з насьмішкою. Однак геній Дарві на зрозумів її глнбше значіне і тепер ідеї Мультаса запомогли нову течію. Роздумуючи над нею в звязку зі своїми власними обсерваціями над богацтвом природи прийшов Дарвін на гадку природного добору і переживаня найкрасше пристосованих.

Скоро раз переломано загороду між старим і новим сьвітоглядом, струя нових ідей розливши ся по сьвітї стала імпульсом і кормом для буйного розвою дослідів і думки на всіх полях. Домагано ся одного виданя книжки за другим. Переложено її навіть на япанську і на індустанську мову; застій наукової гадки, який ще перед кількома роками так глибоко оплакував Бокль, уступив перед широкою і животворною діяльністю. Масси призбираних обсервацій що видавали ся перестарілими і безужиточними, ожили. Факти, перед тим без значіня, тепер промовили. Під сим новим впливом армія молодих людей розбрила ся по всіх усюдах за дослідями і всім усьміхали ся здобутки. Епохальні книжки появили ся серед усіх чільних народів. Спенсер, Уоллес, Гекслі, Гольтен, Шіндель, Тайльор, Леббок, Беджгот, Люіс в Англії і ціла фалянга дужих люднй у Німеччнні, Італії, Франції, Америці видала твори, що стали ся повагами в кожній галузи біольогії. Хоча деякі старші люди в Франції, мабуть під переможним впливом Кюве, онимали ся, то молодші і сильнійші перли цілою силою наперед.

Одно жерело опозиції варто згадати окремо, Люі Агассіца. Великий дослідник учнтель повний запалу і пориваючої вимови, людина благородна, переймив і виробив дальше теорію розумного сотворіня і не був у силі її легко перемінити. В його

серці і в душі все ще переважала атмосфера малодушної царської попівської родини, в якій він виховав ся, а його релігійна і моральна вдача, така гарна для всіх, що його знали, обурювала ся на деяких еволюціоністів, що в своєму запалі неофітів голосили погляди на око противні моралі, а бодай нерелігійні. До того ще погляди його виробляли ся під впливом Кюве, і оба сі впливи не давали йому приймати нових поглядів. Був се третій з ряду великий чоловік, що заступив дорогу розвоєви еволюційних поглядів. Бінне в другій половині вісімнадцятого віку, Кюве в першій, а Агассац у другій половині дев'ятнадцятого віку, всі вони мали одно змагане, всі лишили ся великими; але вони всі разом не годні були сперти струю. Горячі заходи Агассіца по цілій Америці а навіть у цілій Європі, щоб здержати її, справді надали їй більше розмаху. Із великого музею, який заложив у Кембріджі, з літньої школи в Пеніксі, з викладових заль у коледжах Гарвард і Корнель виносили його ученики щирю любов і подив для нього, виносили запал ним розбуджений до вказаних ним областей праці; але їх сили, розвитку і вироблені ним, звертали ся в користь розвою тої справи, якої він не міг зрозуміти. Шелер, Веріль, Пакард, Гарт, Вайдер, Джорден і безліч інших, а особливо його син, що носив його славне імя, всі шанували його память таким чином, що вітхнені новою обявою віддали придбані від нього здібности на досліди в новім напрямі.

В тім поступі ще один чоловік заслужив собі на особливу вдячність і пошану — Едвард Лівінгстон Юменс. Мабуть один з перших в Америці він пізнав велику вагу правд виложених Дарвіном, Уоллесом, Спенсером. Він став апостолом сих правд, жертвуючи задля сього блискучу кар'єру, на яку був вступив перше і віддавши ся редакторським клопотам, щоб заохотити інших до дослідів і оповіщування здобутків нової науки.

В поміч новій науці прийшло ціле море нових доказів. Найважніші дотикають перехресного запліднювання рослин, які додав сам Дарвін, перенявши їх із ембріології. Далі пішли відкриття Уоллеса, Бетса, Гекслі, Марша, Копа, Лейді, Гекеля,

братів Міллерів, Горді і цілої громади інших ві всіх краях¹⁾).

IV. ОСТАТНІ ЗУСИЛЯ ТЕОЛЬОГІІ.

Дарвінова книга *Origin of Species* заїхала в теологічний світ ніби плугом у муравлиско. З усіх боків пробуджені так грубо з давиої вигоди і спокою кинулись теологи люті і збентежені. Рецензії, проповіді, брошури тяжкого і легкого калібру посипались на нового мислителя зі всіх сторін.

В головний дзвін ударив зараз у *Quarterly Review* єпископ Оксфорд Уайберлорс. Він обжалував Дарвіна за намір «обдерти Господа зі слави сотворителя»; заявив, що засаду природного добору не мож полагодити з божим словом, що вона противить ся обявленій залежности сотвореного від сотворителя; що се недостойне його безконечної слави; що «сей погляд зневажає природу»; що божі твори дають ясійшу розв'язку на питає, звідки взялись ті дивні форми; що за всяку відповідь вистарчить упадок Адама. Але того ще було єпископови за мало. На зборах «ітанського товариства для розвою науки» він розбалакав ся знов у почуттю своєї популярности. Говорячи про ідеї Дарвіна, котрий задля слабости не був присутним, він у публичній бесіді висловив собі гратуляцію, що не був потомком малпи. На се відповів Гекслі менче більше семи словами: «Коли-б мені так прийшло ся вибирати, то я радше волів би бути потомком простої малпи, як потомком чоловіка, що надуживає свого знаія і вимови до перекручування змагань людей, які віддали своє жите на пошукуване прабди».

Ся відповідь залунала по всій Англії, а навіть по цілому світі.

Антифону до тих слів найвисшого англійканського пралата затигнули верховоди католицької церкви по всім світі. В промові виголошеній на «Академії» зорганізованій для поборовання «фальшиво так названої науки», кардинал Маннінг відпер ся новому погляду на природу і сказав, «що нікчемна се фі-

¹⁾ Про Агасіна дивн *Essay on Classification* т. I. 1857, — про Дарвіна, там же т. III. 1860, про Дарвіна там же і масу праць на різних янках, а також *Darwin's Life and Correspondence*, 2 томи, таже *Asa Gray, Scientific Papers*, т. II. р. 484.

льссофія — мудрувати, що нема Бога, а нашим Адамом була малпа».

За приміром таких високих достойників напади того рода ввійшли на кілька літ у моду. Один визначний духовник, пишучи рецензію, знехтував трицятилітню тиху працю Дарвіна та могутне зіставлене її висновків у його книзі і сказав у передньому слові до своєї розвідки, що Дарвін був-би показав більше скромности, як би був бодай зазначив причину, задля якої відкидає загально приняті погляди. Інший визначний сьвященник віцепрезидент протестантського інститута »для поборювання небезпечних наук«, назвав дарвінізм »замахом на здетронізоване Бога«. Інший критик писав, що у прихильників теорії Дарвіна »будять ся дикі фантазії, ніби під впливом отруйних газів«, а аргументи Дарвіна назвав »путаницею химерних здогадів«. Інший казав, буцім то з поглядів Дарвіна виходить що »Бог не жиє« і заявив, що твір Дарвіна »накидуєть ся на все, що сам Творець сказав нам у сьв. Письмі про метеди і здобутки своєї праці«. Ще иньша теологічна повага заявила: »Коли теорія Дарвіна правдива, тоді книга Битія — брехня; всі основні книги житя розпадають ся, а обява Бога людям, і все те, що мають христіяни, виходить на самодурство і небелицю«. Один, що показав був знаменитий дар обсерваційний як природознавець, сказав, що »погляд Дарвіна від початку до кінця одно величезне ошуканство«.

Залунало і в Америці. Одна часопись, орган нэйбільше розповсюдених релігійних сект в Америці, заявила, що Дарвін старає ся цілу справу затемнити і замазати. Іньша донесла, що погляди Дарвіна, то »недовірство«. Інший представитель американської галузи англіканської церкви обкинув Дарвіна погордою »за софістерію і нельогічність«, а потім пустив ся на дуже слизькі розумованя кажучи: »Коли ся гіпотеза правдива, тоді Біблія являєть ся нестерпною видумкою, а в таким випадку христіяни дві тисячі літ жили в крайніх заблудах... Дарвін хоче, аби ми перестали вірити авторітетови творця«. Одна поважна часопись, орган тої самої церквн, завдала собі працю виказати, що еволюція противить ся найдокладнішим висловам зарівно нозого як і старого завіта, і закінчила так: »Коли все, люди і

малпи, черепахи і орли, мало розвинути ся з одного первісного зародка, тоді великий вислов св. Павла: »Не все тіло єсть тим самим тілом; иньший рід тіла у людей, иньший у звірів, иньший у риб, а иньший у птиць« — буде неправдою.

Далі відізвала ся Австралія, де др. Перрі, єпископ у Мельборні, в дуже їдко написаній книжці п. з. »Наука і Біблія« сказав, що очевидна ціль таких людей як Чамберс, Дарвін і Гекслі, се »збудити у своїх зитаків невіру в біблію«.

І старша галузь церкви не дала випередити себе в тім хорі. Бейма заявив у »Католицькому світі«: Приходимо до пересвідчення, що Дарвін, то речник і головний герольд тої невірної кліки, що, як усім добре звісно, поклала собі за ціль викоринити ідею Бога.

Варто піднести окремо засноване теологічно-наукових заведень для поборювання нових ідей, бо се свідчить про завзяте з боку св'ященства в сию пору. Найперше заміт на »Академія« заснована про пляну кардинала Вайсмана. В обіжнику кардинал, звичайно такий уміркований і справедливий, дзвонить на тривогу і приходить до заключення, що церков одна має божеську певність і божеський розум; настав тепер час на неї заступити дорогу рухови, що загрозив знищити останки християнської віри в Англії. Одержано потрібний дозвіл з Риму, засновано Академію, а про »божеський розум« церкви стали свідчити такі її вислови, як приміром слова кардинала Маннінга, які кождий тямущий католик бажав-би тепер відкликати, або розвідки д-ра Ленга, що викликували тільки загальні насмішки. Подібні змаганя проявили ся з боку протестантів. Засновано інститут ім. »Вікторії«, а мабуть найславнійшим його висловом було те, що сказав його віцепрезидент, о. Вольтер Мічель, а власне, що Дарвінізм стараєть ся здетронізувати Бога¹⁾.

У Франції напади були ще навіть сильнійші. Фабр д'Анвезитягнув до бою тяжку теологічну артилерію і в довгій серії штудерних розвідок виказав, що крім теорії постійности і тре-

1) Диви статю Wilberforce'a в Quarterly Review, July 1860. Догично відповіди Гекслі єпископови автор інформував ся з Quatrefages, а той знав се від Carpenter'a. В дечім відмінна версія подана в книзі Life and Letters of Darwin. Про напади кардинала Manning'a диви Essays on Religion and literature, London, 1865.

валости відмін усі інші науки противні сьв. Письму. Аббе Дезерж, бувши пролесор теології, нап'ятував Дарвіна назвою »неданти«, а еволюцію назвав »бсзутішною«. Монсіньор Сегюр говорячи про Дарвіна і його прихильників, попар: у гістерію і простогнав: »Ті нікчемні доктрини мають свою підпору в найпідлійшій похоти. Їх батьком була гордість, матірю нечистота, їх дитиною революція. Вони з пекла вийшли і назад вернуть туди забравши з собою диких виплодків, що не ма очі сорому в лиці, голосять їх і приймають«.

Напади в Німеччині, хоча менше декляматорські, були рівно важкі. Теологи католицькі йшли назаводи: з протестантськими в заїлости. Проф. Міхаеліс назвав теорію Дарвіна »карикатурою сотвореня«. Др. Габерман запевняв, що вона »викинула Творця за двері«. Др. Шунд обставав при тім, що »кожда гадка сьв. Письма, від першої до остатної сторони стоїть у діаметральній суперечности з теорією Дарвіна« і що коли-б Дарвінова гадка про розвій людини із зв'язного стану була справе длива, тоді упалаб безповоротно ціла наука Біблії про чоловіка. Ружмон у Швайцарії накликував до походу проти шкідливої науки. Лютгард, професор теології в Липську сказав: »Ідея сотвореня належить до релігії, а не до наук природничих. Ціла будова релігійної моралі основує ся на науці про сотворене«. Врешті виказав він, що теорія еволюції просто противить ся сьв. Письму.

Але в 1863 р. трафив ся випадок, що викликав у теологічним таборі серйозне замішанє. Карло Ляель, найвизначнійший з тодішних теологів, людина глибоко християнських почувань і дуже обережної вдачі, той сам, що противив ся був теорії еволюції Лямарка і заявив ся був за вірою в ступневе сотворене, видав тоді свій твір про давність чоловіка (*Antiquity of Man*) і в тім творі зарівно як в інших висловах признає ся, що рад не рад приймає вповні основні погляди Дарвіна. Удар сей мав велике значіне з ріжних оглядів, а спеціально задля двох причин: раз тому що підкопував сам собою основи біблійної хронології, а друге, захитував віру в теорію сотвореня. Удару сього не сподівались. У ріжних рецензіях вмірених проти теорії Дарвіна, відкликували ся полемісти до Ляеля, часом дуже жалібно,

аби не спроневірював ся правді, яку голосив попереду. Але Ляель як чесний чоловік стояв непохитно на масах повних доказів нагромаджених по стороні еволюції проти теорії сотвореня.

В тім самім часі вийшов твір Гекслі, **Mans place in Nature**, де подано нові, дуже важні аргументи в користь еволюції на підставі природного добору.

В 1871 вийшов твір Дарвіна **Descent of Man** (Походжене чоловіка). Погляди ті вже предвиділи критики в рецензіях його попередних книжок, але все-ж таки викликали вони велике збентежене. І знову виступила до бою велика армія, хоча вже очевидно з меншою відвагою як перше. Деякі кидались завзято. **The Dublin University Magazine** традиціональним способом Гібернії закинув Дарвінови, що він »бажає заступити Бога непомильною силою припадку«, та що »завзяв ся вигнати Бога зі світа«. Найзамітнішою однак відповідю на книжку Дарвіна з боку старшої церкви був працьовитий твір визначного французького католика, доктора Константина Жам. В своїому творі п. з. **Про Дарвінізм або чоловіка-малпу**, виданому в Парижі 1877 р. Жам не тільки збив теорію Дарвіна наукою, але обсилав книжку згідними словами, назвавши її »байкою для дітей«, і обставав при тім, що такий фантастичний і дивачний твір не що иньше, як жарт на велику скалю, подібно як **Похвала глупоти Еразма**, або **Перські Листи Монтескіє**. Князі церкви втішились сердечно. Кардинал і архієпископ Парижа запевнив автора, що його книжка стала йому »духовним чтенієм«, і просив його післати один примірник самому папі. Його сьвятість папа Пій IX. подякував за дарунок не аби яким листом. Він дякував свому дорогому синові, себ-то авторови..., за книжку, яка »так добре відпирає хибні погляди дарвінізму«. Здавалоб ся, — додав його сьвятість, — що система так противна історії, переказам усіх народів, строгій науці, розслідженим фактам, а навіть самому розумови, не потребує того, аби її збити, колиб не те, що завдяки звирідненню люди відчужившись від Господа і склоняючись від матеріалізму, сквапливо шукають у тих видуманих байках оправданя... І справді, гордість, відкинувши Творця всего і проголосивши незалежність чоловіка, не тільки хотіла-б зробити того чоловіка своїм королем, своїм священи-

ком, своїм Богом — але вона навіть понижує чоловіка нижче рівня нерозумної худобини, навіть до стану мертвої матерії, потверджуючи так несвідомо Господні слова: **Де прийде гордість, там прийде ганьба.** Але зіпсує сього віку, махінації лукавих, небезпека низших вимагають того, щоб такі вигадки, хоч як вони безглузді, відперти правдивою наукою для того, бо вони закриті маскою фальшивої науки». Оттим-то папа дякував д-ру Жаму за його книжку, »таку наручну і так вповні приспособлену до вимог часу«, та уділив йому агостольського благословенства. Але на тім листі не кінець. За ним прийшов другий, яким іменовано автора офіцером папського ордену св. Сильвестра. Кардинал-архієпископ запевнив утішеного лікаря, що така роздвійна почесть листу і папського бреве просто небувала, і замітив тільки, що в другому виданю його книжки »годилоб-ся згадати дещо більше про відносини сповіданя в книзі Битія до найновіших відкрить новітньої науки, таким способом, аби переконати найзавзятіших недовірків, що між ними панує повна згода«. Пралат домагався також поважнішого заголовка. Відповідно до того цілу коректу сього нового виданя предложено його Емінінції і в 1882 р. вийшла книга п. з. **Мойсей і Дарвін; чоловік книги Битія в порівнаню з чоловіком-малпою або супротиставлене релігійного вихованя атеїстичному.** Не диво, що кардинал поцілував автора, дякуючи йому в імені науки і релігії. »Маємо врешті«, — сказав — »підручник, який можна безпечно дати в руки молодіжи«.

Не менше завзята показали проводирі англійського протестантського правовіря. В бесіді проголошеній в Ліверпулі зазначив Гледстон: »В області, яка називається еволюцією, Богу не треба трудити ся творенем: в імя непохитних законів звільнено його від управи світом«. Коли-ж Герберт Спенсер звернув його увагу, що Нютонowi за його теорію гравітації і науку фізичної астрономії можна зробити той сам закид, Гледстон заслонив ся в часописі *Contemporary Review* своїми характеристичними мрачними фразами. О. Др. Кольс (Coles) заявив у часописі *British and Foreign Evangelical Review*, що бог еволюції, се не християнський Господь. Берген, декан із Чайчестера, в проповіді виголошеній в університетській церкві в Оксфордї остерігав патетично студентів, що »хто не хоче прийми-

ти історії сотворення наших перших родичів в її буквальному, недвозначному розумінню, а натомість хотів-би покласти новітні еволюційні фантазії, той бурить цілий плян спасення чоловіка». Др. Пусій виступив до борби також з дуже поважними закидами проти нової науки, а о. Гавін Карляйс боровся горячо в тій самій справі. »Товариство для ширення християнського знання« видало книгу о. Біркса, де замічено, що »наука еволюції противить ся просто основній науці про сотворення. Навіть »London Times« помістив статтю, в якій Дарвіна Descent of man (Походження чоловіка) нап'ятовано як »на скрізь безпідставну гіпотезу«, повну »пустого мудрвання, поверховних дослідів і безосновних спекуляцій«, а Дарвіна самого названо »легкодушним і ненауковим«¹⁾.

Але завважано, що ся друга серія нападів на походження чоловіка різнилася дуже значно, бодай о скільки се дотичить самої Англії, від тих нападів, які роблено перед більше як десятима роками против початку відмін. Не занедбано нічого, що моглоб Дарвіна здискредитувати, подати йому в погорду, а передівсім зробити з нього, найніжнійшого в людей, який займав ся тільки науковою стороною problemu, »ворога християнства«. Його прихильників представлявано щораз то частійше як шарлятанів або наївних, але рівночасно міродатні круги почали обминати старанно давній аргумент, що еволюція — навіть основана на природному доборі, противить ся сьв. Письму. Стало очевидним, що се небезпечна гра. Відступлене Ляеля причинило ся мабуть більше як що иньше до того, що теолоґи, які вдержали трохи рівноваги, почали задавати собі питаня: **А що коли все-ж таки покаже ся, що Дарвінова теорія правдива?** Більше тямущі пригадали собі зовсім природно, в який кут забила ся була римська курія, коли виказано правдивість поглядів Галієо і Коперника. Розвага така не прийшла мабуть так швидко в Німеччині. Один визначний лютерський сьвященик у Магдебурзі завізвав своїх вірних, аби вибирали між Дарвіном і реліґією. Деліч у своєму новому коментарі до книги Битія

1) Про французьку теолоґічну опозицію против теорії Дарвіна диви Pozzy La Terre et le recit biblique de la Creation, 1874, особливо стр. 353, 363; Felix Ducane, Etudes sur le Transformisme, 1876, особливо стр. 107 до 119.

старав ся на перекир усїй науцї вказати, що в створеню відіграв велику ролю гріх. Проф. Генріх Евальд, що правда, обминав пильно острі конфлікти науки біблійної з еволюцією, але шукав потіхи в обсипуваню Дарвіна і його прихильників з'їдливими словами. Хрістлїб, промовляючи в 1873 р. перед євангелістичним Союзом у Новім Йорку, вказав попросту погляд, що метою теорії Дарвіна єсть »невіра«, але не запуслав ся в ніяку поважну диспуту на біблійну тему. Єзуїт о. Пеш у Голяндії зладив у латинській мові, на давний схоластичний лад рід генерального обжалуваня еволюції, про яке можна сказати, що було інтересне, подібно як було-б інтересним бачити військо одягнене в кожушані панцирі, з луками на полі битви, в девятнадцятому віці. —

Нові відгуки прийшли з Америки. З міриад нападних на теорію Дарвіна з боку протестантів і католиків треба згадати спеціяльно про дві. До першої належав Ное Портер, президент колегії Яля, знаменитий учений, інтересний письменник, людина благородна, широкних, вирозумілних поглядів, що лучив у своїх поглядах дивну суміш радикалізму і консерватизму. Полишивши на відданім своїй опіці університеті найбільшу свободу еволюційним наукам, він рівночасно почув ся до обовязку заявити при одній нагоді, що в еволюцію не вірить. Але він був чоловік розумний і бачив, що можна обминути антагонізм науки зі сьв. Письмом. Він обмежив ся тільки до того, що в тодішній формі науки еволюції виказав нахил до агностицизму і пантеїзму. Ті, що знали і любили його і зміркували його геніальне недбальство, яким найрозумнійше причинив ся до розпутью наукових студій, бачили в тім забавну сторону. Під самим боком університетського будинку був музей палеонтології, в якому проф. Марш поміж иньшими доказами нової правди покладав обік себе ту чудову серію оказів, які показують еволюцію коня від найдавнішої форми сього звіря »не більшого від лиса, з п'ятьма пальцями«, через цілий ряд аж до теперішньої форми і розмірів — про яку то серію завсаяв Гекслі, що вона дає абсолютний доказ природного добору, на якому основуєть ся еволюція. Хох як люблено і загально шановано в Ялі президента Портера, то всеж такн супроти такних незбитих

аргументів годі було надіяти ся, щоб його спеціальні погляди могли запусити серед студентів коріне.

Але значно завзятійшим противником був о. Др. Горж із Принстена. Він палав горячою ненавистю до науки еволюції, прозивав її »атеїзмом«, доказував, що християни мають право за-протестувати проти войованя домислами на шкоду виразного сьвідоцтва сьв. Письма. Він осудив навіть такого правовірного письменника, як князь Ерджіль і заявив, що теорія Дарвіна про природний добір »стоїть у яскравій суперечности зі сьвятим Письмом« і що »неприсутний Бог, котрий нічого не робить, се не Бог«; що »хто не узнає ціли, яка пробиваєть ся в сотвореню, той скидає Бога з трону; що заперечене ціли в природі єсть само собою запереченем Бога; що »теологови не можливо бути дарвіністом«. На ще більше навіть непримирним становищі станув о. др. Дефільд, также одна із найперших поваг на тім самім університеті. Він виповів війну не тільки Дарвінови, але навіть таким людям, як Аза Грей, Лекент та иньші, що пробували погодити нову теорію з Біблією. Він обставав при тім, що »еволуціонізм і оповідане сьв. Письма про початок чоловіка годі з собою погодити«, що теорія Дарвіна противить ся просто науці апостолів; що ціле сьв. Письмо вітхнене від Бога«. В полемічній статі написаній проти Дарвіна »Походжене чоловіка« і Ляеля »Вік чоловіка« звертає він увагу, що маємо найдокладнішу генеалогію походження Ізраїльтян в Єгипті від Адама і Еви в раю«. Ті погляди завершив проф. Дефільд заявою, яку варто навести докладно на доказ, що пресвітерський сьвященник потрафить »сіяти по краю анатемою« *ex cathedra* зовсім таким самим способом, як папа і єпископ. Звучить вона ось-як: »Коли еволюційну теорію походження чоловіка, — писав др. Дефільд у »Princeton Review«, — подибає незабаром, як се жде її без сумніву, таке саме банкрутство, як инші наукові спекуляції, тоді тим, що годять ся на її льогічні консеквенції, прийдесть ся погодити ся в будучому житю з такою самою долею, яка жде тих, що не знають Бога і не слухають евангелія його сина«.

На щасте, в ту саму пору, як вийшло Дарвінове »Походжене чоловіка«, появил ся на університеті в Принстені »*deus ex machina*« в особі д-ра Джемса Маккоша. Іменованій президен-

том він зараз виступив проти таких небезпечних для християнства наук, як д-ра Дефільда, Годжа та товаришів. В одній із своїх приватних розмов відкрив він сам деякі тайни тої справи. Своім здоровим шотландським розумом, якому Текерей написав у славнозвісних віршах похвалу, зміркував він, що нема для християнства більшої небезпеки, як повторяти на катедрах університету в Принстен тиждень за тижнем урочисту заяву, що коли теорія еволюції на підставі природного добору, або загалом теорія еволюції основана на правді, тоді сьв. Письмо фальшиве. Він заявив, що се найпевніший спосіб робити студентів недовірками. Оттим-то він не тільки поклав кінець сим небезпечним проповідям, але сам став голосити протинну науку.. З ним почав ся неминучий компроміс і помимо нарікань на нього, йому вдало ся удержати ся на своїм становищі. Без огляду на се, що можна сказати про його загальну систему філософії, годі заперечити, що віддав він велику прислугу через знеutraлізоване наук своїх попередників і товаришів, в яких лежало чимало небезпеки для основ християнства.

Інші сьвященники, обдаровані здоровим розумом, почали займати подібне становище в иньших частях краю — а то, що можливо людині бути християнином і рівночасно дарвіністом. Все-ж таки появили ся декуди інтересні диваки. Так пр. в 1873 *Monthly Religious Magazine* в Бостоні gratулював читачам, що о. Бер »знищив теорію еволюції, розбивши її на прах і викинувши псам на снідане«. Сей дивний попис о. Бера повторив не менше оригінально єпископ Кінер на всесвітнім методистичнім конгресі в Вашингтоні 1891. В бесіді, яку часописі охрестили »прегарною«, вдарив на теорію еволюції кажучи, що еволюціоністам треба-б »проїхатись тільки яких дванацять годин від місця де він тепер стоїть, а знайдуть разом кости мошусового щура, оппосума, копроліта і іхтіозавра«. Він запевняв, що Агасціс, якого добродушний єпископ, так само як богато иньших, признавав очевидно еволюціоністом, побачивши розкопки коло Чарльстена, мав заявити: »Ті давні поклади довели мене до божевільства; вони знищили роботу цілого мого життя«. І прелат методистів закінчив ось як: »Тепер, братя, зятямте собі отсі факти; сядьте і задумайте ся над ними. Вони ви-

глядають так, ніби той годинник, що був під паровим молотом, яким єсть наука еволюції. А тим паровим молотом є дивні останки знайдені в покладах в Ашлі».

Такі докази не придались на багато. Коли добродушний єпископ серед гучних оплесків зрадив комічно своє пересвідчення, що Агассіц був дарвіністом, а копроліт се звір, учені по цілім світі збирали факти, які стверджували сю ненависну теорію еволюції дорогою природного добору. Коли віддано такі голосні похвали о. Берови, що „кинув теорію Дарвіна псам на снідане,” Марш доповнював свою серію почавши від п'ятипальцевих унгулятів до коня. Коли др. Тейлер Люіс в Юніен і д-ри Годж і Дефільд у Принстен доказували, що коли еволюція має бути правдою, тоді сьв. Письмо мусить бути фальшем, невтомний професор у колл. Яля показував свої птахи з крейдової епохи, а між ними гесперорніс і іхтіорніс, заосмотрені зубами. Коли в Німеччині Тютгард, Шюнд і їх товариші доказували, що сьв. Письмо вимагає віри в спеціальне і окреме сотворене, знайдемо археоптерікса, на якому виступають найзамітніші спільні знамена птиць і амфібій. Коли у Франції монс. Сегюр та інші розписували ся напастями на „якогось Дарвіна,” Годрі і Фільоль відкривали досадні серії „перерваних огнів” між мясоїдами.

Супроти доказів, які призбирано в користь нової еволюційної гіпотези, верховні теологн швидко заграли на иньшу нуту. Зі всіх боків показувалась охота примиреня з теорією. Строгі прихильники біблійного тексту звертали з розмислом увагу на ті реченя в книзі Битія, де земля плодить птиць і риби і де говорить ся, що чоловік сотворений із земного пороку. Людн ширших поглядів, як Кінгслі і Фарар, загалом із тямучими англійськими і американськими священиками станули просто на становищі прихильнім Дарвіновн. Навіть Вівель завдав собі заходу, аби показати, що навіть теорія Дарвіна сьвідчить про ціли в природі. О. Самуіл Гаутен, член Royal Society, прийшов на інтересні докази божеської ціли в еволюції.

На обох великих англійських університетах нова наука поділала ніби дріжджі. В Оксфордї, між самими верховодами офіційної церкви в Кембл-Коледжі виробив ся погляд, що наука

еволюції „значить великий поступ у розвою наших теологічних ідей.” Темпл, єпископ Лондону, мабуть найбільше впливовий мислитель тодішнього англійського єпископату, прийняв нову ідею в ось-яких словах: „Відається чимось більше маестетичним, більше достойним того, кому тисяча літ стоїть лиш за один день, що так раз на все перевів свою волю в сотворіння і відразу зазначивши всі безконечні відмінні, ніж би мав спеціальними актами сотворення перемінювати безнастанно те, що перед ним зробив.”

В Шотландії князь Ерджиль, голова і заступник правоправної партії, хоч не прийняв усіх висновків Дарвіна, все-ж так поробив уступки, які сильно захитали давнє становище.

На диво, з боку римсько-католицької церкви, хоч як завзятих мала вона письменників, піднесено тепер докази, що католицька віра не стоїть нікому на перешкоді признавати ся до теорії Дарвіна. Замітна особливо заява одної визначної поваги між американськими католиками, яка звучить дуже дивно, але якій годі щось закидувати, а то, що наука еволюції не протривить ся навчанню католицької церкви так само, як не протривить ся тому навчанню теорія Коперника або Галілея.

Що правда, подекуди вчені, як Довзен, Майверт і Віганд, пробували супроти становища церкви робити застереження; одначе рух був занадто сильний, і визначні теологи всіх країв прийняли природний добір що найменше за дуже значну часть у механізмі еволюції.

Коли вмер Дарвін, усі чули, що в Англії є тільки одно місце, де його тіло годить ся зложити і що місце се обік гробу Ізака Нютена в Вестмінстерському абатстві. Благородна проповідь на його похороні, виголошена каноніком Фараром, відізначала ся луною не з одної проповідниці в Європі й Америці і теологічна опозиція таким чином скінчилась. В ряди годи, що правда, відживали давні почування. О. др. Ленг, згадуючи про похорон Дарвіна в Вестмінстерському абатстві, сказав: „Се доказ, що Англія перестала вже бути християнським краєм,” та додав, що сей похорон був збезчещенем, бо честь припала Дарвінові за те, що був головним подвижником фальшивої науки про розвій відмін і походжене чоловіка.”

Хто як хто, але вже найбільше запізнив ся зі своїм пророц-

твом Тома Карляйль. Сквашений і злобний, він, що вже силою своєї духової організації мав нахил бачити більше героїзму в розбишаці Вікінгів або в котрім із генералів Фридріха Велико-го, як у Лінкольні або Гранті, а в американській домашній війні не добачив нічого більше, як випалене занечищеного комина, кинув ся з заїлістю згорячованого євнуха на Дарвіна, прозиваючн його „апостолом почеси калу.”

Остатній відгомін тих поглядів згубив ся між Шотляндією й Америкою. В Шотляндії видав у 1885 р. о. др. Лі кнгу, в якій було сказано, що „коли теорія Дарвіна правдива, тоді нема місця для Бога”; „що абн як натягав інтерпретацію тексту сьв. Письма, то не дасть ся він погодити з теорією, буцім-то людина виводить ся від орангутана”; що „дарвінізм відвертає божу обьяву,” і „містить найвуше богохульство проти божої і людської вдачі нашого олицетвореного Господа;” автор тішить ся, що може назватн Дарвіна і його прихильників „апостолами з каналів.” В однім із умових центрів Америки редактор часописі п. з. *The Christian* виступив із божевільним пляном, щоб „виступити до битви та щоб люди побачили, хто стоїть по стороні Бога, а хто по стороні чорта і малп.”

На похвалу англїканської церкви годнть ся піднести, що значна часть її найвірнійших прихильників виступила проти таких висловів, як повищі, а один із них, Фарар, архідїякон Вестмінстеру, висловив протест, який варто записати для вічної пам'яті. Признавшнсь, що годї йому приймити в повні нові наукові погляди, він сказав: „Треба признати, що аргументи *ad cartandum* вимірені проти сеї науки ганблять нас і понижують зарівно як пустословні відкленки до бездонної ігнорації і безмежної ароганції упередженої громади. Не менчий стид накндатись на неї анатомою або глумом.”

Всі противности не помогли нічого. Дарвінів твір і слава мали забезпечену будучність. Коли люди поглянули на його прегарне жите, просте, чесне, вирозуміле і людяне, та подумали про його велнку працю в дослідах за правдою, всі напасти розпливались нінащо.

Рівно не обійшло ся без темних плям, які з часом ставали щораз чорнійші. В Трінїті-коледжі (*Trinity College*), в Кембріджі Вівель, „всевідучий” автор Історії індукційних наук, не до-

пустив, аби в бібліотеці містив ся примірник Початків відмін. Чимало інституцій під теологічною управою зарівно протестантських, як католицьких, пробувало здавити і заглушити науку еволюційну. Особливо показало ся се в Америці; варто згадати приміром американську колегію в Бейрауті, де трохи не всіх молодших професорів прогнано за те, що признавали ся до поглядів Дарвіна. Той сам настрій показав ся в поведеню властий університету Вандербільта в Тенесі супроти д-ра Вінчеля. Одного з найщиріших людей, який при своїх глибоко християнських пересвідченнях був відданий науці, прогнано за погляди, основані на теорії Дарвіна.

Ще яскравішою була справа д-ра Вудрав. Коло р. 1857 був він назначений професором наук природничих у звязку з обявленою релігією в пресвітеріанській семінарії в Колюмбії, Савт Кероліне. Він був щирим християнином, а студії спонукали його до того, що приймив пресвітеріанські засади. Як талановитий учений обіхав він Европу, розглянув найдокладніше головні спірні питання і приймив головні принципи еволюції дорогою природного добору. Швидко почала ся борба. Рух против нього ставав щораз завзятійший, а врешті, без огляду на заходи прихильних йому директорів семінарії і поважної меншости людей ширших поглядів у виділі того заведеня, делегати ріжних пресвітеріанських організації звели правовірну бучу і прогнали його із становища. На щасте принято його на професора університету в Савт Кероліне, де потім став учити з більшою ще силою, як перше.

Сьвідоцтво, яке дав своїм пересвідченням американський провінціональний протестантизм, відізвало ся дуже відповідною з боку еспанського провінціального католицизму. В 1871 еспанський учений кольоніст др. Чіль - і - Маранго видав твір про Канарійські острови. Але др. Чіль був на стілько нерозважний, що у вступному слові зазначив новітню гіпотезу еволюції, а до того навів деякі знайдені на Канарійських островах докази варварства первісного чоловіка. Церковні власти під проводом єпископа Уркінаона-і-Бідот зараз напались на ті нові погляди. Урочистим актом названо сю науку *falsa, impia, scandalosa*. Всім особам, що мали примірники сеї книжки, поручено видати їх зараз дотичним сьвященникам, а автора обложено о-

строю екскомунікою.

Але всі ті напасти треба зачислити між остатні, смертельні конвульсії давньої теологічної теорії. Навіть із нового католицького університету в Вашингтоні прийшла заява в користь нової науки, по інших університетах старого і нового світа наука еволюції на основі природного добору виборала собі право повної і справедливої пошани. Але не досить того, бо показується, що поважійші люди церкви останніми часами не тільки відсунули ся від борби з наукою на тому полі, але порішили отверто і мужно зрататись із нею. В двох дуже замітних відчитках проголошених у 1892 р. в парафіяльній церкві в Рочделі, Вільзен, архідіакон Менчестру, не тільки признав дарвінізм правдивим, але з великою силою аргументів ужив його до вироблення висшних поглядів на християнство. А що найхарактеристичійше, то се, що ті проповіді видало те саме товариство для ширення християнського знання, яке перед кількома роками печатало найзлюбійші напасти на теорію Дарвіна. Так само в 1893 проф. Генрі Дрюмонд, якого хвалять усі незалежні церкви, розвив подібні погляди в серії світлих відчитів проголошених в американських школах Чотеке (Chautauqua Schools), а виданих в одній із найбільше розповсюджених англійських правдивих часописей.

Без огляду на се, які додаткові фактори прийдець ся взяти в рахубу при природному доборі, — а сам Дарвін признавав в повії, що можуть знайти ся ще й иньші — теорія еволюційного процесу у витвореню світа і живої природи удержались, а давня теорія безпосередного сотвореня упала безповоротно. Замість неї подала нам наука значно благороднійші погляди, а для доказаня ціли в природі промостила дорогу безкоєчно кращими аргументами, ніж ті, що коли будь були піднесени теологами¹⁾.

(КІНЕЦЬ).

1) Про злобу, яку будила гіпотеза Дарвіна дивн Reusch, Bibel und Natur том II ст. 46 і д.